

TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİNDE DEĞİŞMEYEN DİNAMİK: EKONOMİ*

Dr. Öğr. Üyesi Fatma Sarıaslan

Bursa Teknik Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
ORCID: 0000-0002-9295-6477

Öz

Türkiye'nin 1949 yılında İsrail devletini tanımasıyla başlayan Türkiye-İsrail ilişkileri, İsrail'in Ortadoğu'da barış ve istikrarı olumsuz etkileyen politikaları nedeniyle inişli çıkışlı bir seyir izlemekle birlikte 1990'ların başlarından itibaren ivme kazanmıştır. 1990'lar boyunca iki ülke ilişkileri özellikle 1996 yılında imzalanan bir dizi antlaşma ile hızlı bir gelişme göstermiş ve bu tarihten sonra ilişkiler askeri, diplomatik, siyasi, ekonomik ve istihbarî unsurları içeren çok boyutlu bir niteliğe sahip olmuştur. Takip eden yıllarda, özellikle 2000'lerde ekonomik ilişkiler dikkat çekici bir biçimde artmıştır. İki ülke arasında tesis edilmiş olan ekonomik ilişkilerin, özellikle 2010 ve sonrasında Türkiye-İsrail arasında yaşanan muhtelif politik gerilimlere rağmen siyasal krizlerden etkilenmeyecek biçimde devam ettiği gözlemlenmektedir. Çalışma, Türkiye'nin İsrail ile güçlü bir stratejik ittifak ilişkisi kurduğu dönem olan 1990'lı yıllar ile İsrail devletiyle birtakım siyasal krizler yaşadığı 2000'li yıllarda, değişmeyen bir dinamik olarak ekonominin üzerine durmaktadır. Bu bağlamda çalışmada, Türkiye-İsrail ilişkilerinde ekonomik rasyonalitenin belirleyiciliğinin her dönem ön planda olduğu, iki ülke arasındaki ticaret ve doğrudan yatırım ilişkilerinde yaşanan gelişmelerin siyasal konjonktürdeki dalgalanmalardan bağımsız kendi mecrasında etkinliğini sürdürdüğü ortaya konulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Türkiye-İsrail ilişkileri, Ekonomi, Ticaret-siyaset ilişkisi, Dış ticaret hacmi, Yatırım

The Unaltered Dynamic in Turkey-Israel Relations: Economy

Abstract

Turkey-Israel relations, starting with Turkey's recognition of Israel as a sovereign state in 1949, have gained momentum since the early 1990s despite being fluctuant because of Israel's policies negatively affecting peace and stability in the Middle East. During the 1990s, the two countries' relations developed rapidly with a series of agreements, especially signed in 1996, and since then the relations have been multidimensional, including military, diplomatic, political, economic, and intelligence. In the following years, especially in the 2000s economic relations have increased remarkably. It is observed that the economic relations established between the two countries continue to be influenced by the political crises, notwithstanding the various political tensions between Turkey and Israel, especially after 2010 and onwards. The study dwells on the economy as an unchanging dynamic in the 1990s, when Turkey was in a strong strategic alliance with Israel, and in the 2000s when Turkey was experiencing some political crises with Israeli government. In this context, it is revealed that the determinations of economic rationality in Turkey-Israel relations are preliminary in every period and that the developments in trade and direct investment relations between the two countries continue to be effective in their own course independent of the fluctuations in the political conjuncture.

Keywords: Turkey-Israeli relations, Economy, Trade-politics relationship, Foreign trade volume, Investment

* Makale geliş tarihi: 06.11.2017
Makale kabul tarihi: 20.03.2018
Erken görünüm tarihi: 04.03.2019

Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi

Giriş

İsrail vatandaşı iktisatçı Paul Rivlin Türkiye-İsrail ilişkilerini analiz ederken iki model öne sürmektedir. Bu modellerden birisi *Ortadoğu modeli* olarak nitelediği ve ticari ve ekonomik gelişmenin genellikle politikaya bağımlı olduğu modeldir. Diğeri ise *Amerika-Avrupa modeli* olarak tanımladığı ve politikanın ekonomiye bir anlamda ‘boyun eğdiği’ ekonomi odaklı bir modeldir. Bu modele göre, ekonominin önünde duran her tür engel aşama aşama bertaraf edilir. Rivlin Mısır-İsrail ilişkilerini ilk modelle açıklarken, aynı zamanda Ortadoğu’da bölge içi ticaretin çok düşük ölçekte kalmasının ardında bu yaklaşım olduğunu iddia etmektedir. Rivlin, Türkiye-İsrail ilişkilerini ise ikinci modelle açıklamaktadır (Bengio, 2009: 150). Türkiye-İsrail ilişkileri, Rivlin’in modeline uygun olarak, özellikle 1996 yılında imzalanan bir dizi antlaşma ile hızlı bir gelişme göstermiş ve bu tarihten sonra iki ülke ilişkileri askeri, diplomatik, siyasi, ekonomik ve istihbarî unsurları içeren çok boyutlu bir niteliğe sahip olmuştur.

Aslında Türkiye ve İsrail arasındaki ekonomik işbirliği, dönemin hükümetlerinin desteğiyle 1950’lerde gelişmeye başlamakla birlikte, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler 1980’li yıllara kadar bölgesel siyasete karşı duyarlılığını korumuştur. Örneğin Türkiye ve İsrail arasındaki ticaret hacmi, diplomatik ilişkilerin maslahatgüzar düzeyine düşürüldüğü 1956 Süveyş Krizi’nin yaşandığı dönemde ciddi oranda düşmüştür. 1970’lere gelindiğinde ise, gerek dönemin petrol krizlerinin gerekse Türkiye’de uygulanan ithal ikameci ekonomi politikalarının etkisiyle ticari ilişkiler gelişme gösterememiştir. 1980’lerin sonlarına doğru ise Arap devletlerinin bazı tutumları- (Arap Devletleri ve Filistin Kurtuluş Örgütü’nün Türkiye’nin Kıbrıs ve Bulgaristan’a yönelik politikalarını desteklememesi ve Güneydoğu Anadolu Projesi nedeniyle ortaya çıkan su meselesi ve PKK’ya destek gibi konular) nedeniyle Türkiye’nin bölge ülkeleri ile ilişkilerinde yaşadığı soğuma, İsrail ile ilişkilerini geliştirilmesi için uygun bir ortam oluşturmuştur. 1980’lerin başında İsrail’in bölgeye yönelik

politikaları¹ nedeniyle ilişkiler tümüyle kesilmese de sınırlı kalmıştır. 1986 yılına gelindiğinde Tel Aviv'e maslahatgüzar atanmıştır. 1991 yılında ise İsrail ile diplomatik ilişkiler yeniden büyükelçilik seviyesine yükseltilmiş ve iki ülke ilişkileri 1990'lardaki dış tehditler söylemi üzerine yapılandırılan dış politikanın da bir uzantısı olarak hızlı bir gelişme göstermiştir. Takip eden on yılda, Türkiye'de ekonomik sistemde yaşanan dönüşümler ve yeniden yapılandırmalar dış politikadaki değişimleri de beraberinde getirmiş ve iki ülke ilişkileri daha dengeli bir düzeyde sürdürülmüştür. Nitekim 2000'li yıllarla birlikte AB ile uyum sürecinde yapılan siyasi reformlar, küresel ekonomiye eklenme sürecinin hızlanması ve bütün bunların bir sonucu olarak yaşanan gelişmelerin önce sistemi demokratikleştirmesi (Öniş, 2011: 59) ve daha sonra sivil toplum, baskı grupları ve iş çevrelerinin inisiyatiflerinin önemli bir şekilde artması ve böylelikle dış politikanın demokratikleştirilmesi süreci ekonomi merkezli dış politikanın da güvenlikçi anlayışlara karşılık güçlenmesinin önünü açmıştır. Bu dönemde Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerde savunma ve siyaset ayağındaki aktörlere üçüncü bir aktör olarak iş dünyası da eklenmiştir. Özellikle bu üçüncü aktörün etkisiyle, 2010 ve sonrasında iki ülke ilişkilerinde yaşanan politik gerilimlere rağmen ekonomik ilişkilerin söz konusu siyasal krizlerden düşük seviyede etkilenecek biçimde devam ettiği gözlemlenmiştir. Siyasi gerilimlerden ciddi anlamda etkilenmeyen ve kendi dinamikleriyle sürdürülebilir bir alan olarak öne çıkan ekonomik ilişkiler alanı, Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin önemli belirleyicisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmada ekonomik verilerin objektifliği ışığında bu durum ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Bu çerçevede, makalede Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişimi doksanlı yıllardan itibaren ele alınacaktır. Doksanlı yıllarla birlikte zemin kazanan ekonomik ilişkilerin, özellikle ticari boyutunun 2000'li yıllardaki seyrine bakılacaktır. Sonraki kısımda ise iki ülke arasındaki yatırım ilişkileri incelenecektir. Son olarak 2010 yılında yaşanan Mavi Marmara olayı sonrasında ilişkilerde yaşanan kırılmanın iki ülke arasında imzalanan normalleşme mutabakatı ile girdiği yeni evre ve bunun ekonomik yansımaları değerlendirilecektir.

1. İlişkilerde 90'lı Yıllardaki Stratejik İşbirliği Döneminden Krizli 2000'li Yıllara

1990'lı yıllar boyunca genel olarak Türkiye'nin Ortadoğu bölgesindeki ülkelerle ilişkilerine bakıldığında en yakın ilişki içerisinde olunan ülkenin İsrail

¹ 31 Temmuz 1980'de Kudüs'ü başkent ilân etmesi, 6 Haziran 1982'de Lübnan'ı işgal etmesi, 16-18 Eylül 1982'de Sabra ve Şatila kamplarında yaptığı katliamlar, Batı Şeria'da Yahudi yerleşim yerleri kurmaya başlaması.

olduğu görülmektedir. Bu dönem iki ülke ilişkilerinin gelişimi incelendiğinde, Ortadoğu Barış Süreci'ndeki gelişmelerin yanı sıra Türkiye'deki birtakım iç siyasal koşulların ve uluslararası konjonktürün de sağladığı elverişli ortam sayesinde, ikili ilişkilerde stratejik işbirliğine doğru evrilen bir yakınlaşma gözlemlenmektedir. İlişkilerin gelişmesine olanak sağlayan bu koşulların, Türkiye'nin İsrail'i tanımasından bu yana bu ülke ile ilişkilerinde gözettiği gizlilik hassasiyetini bir ölçüde bertaraf ettiği söylenebilir. Nitekim ilk İsrail Başbakanı David Ben Guiron Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerindeki dikkat çekmeme (*low profile*) hassasiyetine atfen Türkiye'nin İsrail'e metresi gibi davrandığını, dolayısıyla ortada bir "metres sendromu" olduğunu ifade ederken, Türkiye'deki ilk İsrail büyükelçisi Uri Gordon 1991'de İsrail'den Türkiye'ye yapılan resmi ziyaretlerden basının haberdar edilmeye başladığını, dolayısıyla ikili ilişkilerin bu türden bir dikkat çekmeme hassasiyetinin artık kalmadığını ileri sürmüştür (Nachmani, 2003: 201). Benzer bir metaforu kullanan Dr. Philip Robins de, iki ülke arasındaki ilişkilerde önemli dönemeçlere atfen Türkiye ve İsrail'in 1993'te 'nişanlandıklarını', 1996'da ise artık 'evli olduklarını' belirtmiştir (Robins, 2003). Bununla birlikte 1997 yılına gelindiğinde bile iki ülke arasındaki ilişkilerin, büyük ölçüde iç politikadaki seçmen hassasiyetleri ve benzeri unsurlar nedeniyle -Sami Kohen'in de işaret ettiği gibi- kapalı kapılar ardında daha yapıcı iken, kamuoyu önünde daha temkinli olduğu gözlemlenmektedir (Kohen, 1997).²

1990'lı yıllar Türk-İsrail ilişkilerinin gelişerek güvenlik ve ekonomi odaklı stratejik bir işbirliği kurulabilmesi açısından oldukça elverişli bir ortam sunmuştur. Filistin meselesinde olumlu gelişmelerin yaşandığı bir ortamda, Türkiye'de bir yandan Soğuk Savaş'ın hemen ardından başlayan I. Körfez Savaşı'nın etkisiyle belirginleşen PKK tehdidi, diğer yandan iç siyasal çekişmeler nedeniyle "irtica" tartışmaları gölgesinde ve büyük ölçüde ordu tarafından belirlenen *güvenlik odaklı* dış politikanın bir uzantısı olarak 1990'lı yıllarda iki ülke ilişkileri o ana kadarki en yoğun dönemini yaşamıştır.

Bu kapsamda 1990'lar boyunca İsrail-Filistin meselesindeki olumlu gelişmeler çerçevesinde Madrid Konferansı ve Oslo görüşmeleri sonrası iki devletli çözüme doğru giden yolda atılan adımlar Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerinde etkili olmuştur. 1978'de imzalanan Camp David Antlaşmaları'ndan

2 Kohen, Milliyet'teki 10 Nisan 1997 tarihli "Erbakan'ın İsrail ile diyalogu!" başlığını taşıyan köşe yazısında şöyle yazmaktadır: "*Genelde, uluslararası temaslarda, eleştirel sözler "içerde" söylenir; "dışarıda" da samimi pozlar verilir. Erbakan - Levy buluşmasında bunun tersi oldu: "Dışarıda" sert laflar edildi, yüzler asıldı, eller bile sıkılmadı; "içerde" ise karşılıklı işbirliğinden "filozofik" (yani dinsel) konulara kadar çeşitli meseleler samimi bir atmosferde konuşuldu, görüşme de böylece dostça noktalandı...*"

sonra zorunlu bir ara verilen Ortadoğu Barış Süreci'nin 30 Ekim 1991'de Madrid Konferansı ile yeniden başlatılmasıyla çözüm olasılıkları üzerinden iyimser bir hava oluşması Türk dış politikasına esneklik kazandırmıştır. 23 Haziran 1992'deki seçimleri "barış için toprak" yaklaşımını kendisine slogan yapan İşçi Partisi lideri İzak Rabin'in iktidara gelmesiyle barış süreci hız kazanmış ve 20 Ocak 1993'te başlayan ve dört ay boyunca süren Oslo görüşmelerinin ardından Rabin ve Arafat tarafından Oslo Antlaşması olarak da adlandırılan "İlkeler Bildirgesi" 13 Eylül 1993'te Beyaz Saray'da imzalanmıştır. Barış sürecindeki bu olumlu gelişmeyle birlikte, Türkiye-İsrail ilişkileri de yeni bir boyut kazanmıştır (Kirişçi, 2001: 101).

Barış sürecindeki gelişmelerin yanı sıra bu dönemde ortaya çıkan diğer bir gelişme olan I. Körfez Savaşı da Arap ülkeleri arasındaki dayanışmayı sarsıcı bir etkiye yol açması nedeniyle Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerini daha bağımsız bir biçimde belirleyebilmesine olanak sağlamıştır. Nitekim 1991 yılında İsrail ile diplomatik ilişkilerin yeniden büyükelçilik seviyesine yükseltilmesi, FKÖ'nün Irak yanlısı tutumunun sağladığı ortamla ilgili olmuştur. Ayrıca 1990'lar boyunca PKK meselesi Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerinden İran ve Suriye ile ilişkilerini olumsuz etkilerken, tam tersi bir biçimde İsrail'le ilişkilerinde yakınlaşmaya neden olmuştur. İran ve Suriye'nin Türkiye'deki politika yapıcılar tarafından PKK'ya destek veren en önemli dış güçler olarak algılanması, Türkiye'yi İsrail'le işbirliğine yöneltmiştir. (Özcan, 2005: 77-78; Gruen, 2002: 303). Bu dönemde Türkiye'nin komşularına yönelik geliştirdiği 'güvenikleştirme' politikası İsrail'le ilişkilerinin özellikle askeri anlamda geliştirilmesi açısından meşrulaştırıcı/elverişli bir ortam yaratırken, aynı şekilde bölgede giderek yalnızlaşan İsrail'in de Ortadoğu ülkeleri ile güvenlik eksenli sorunları nedeniyle Türkiye ile yaklaşmasına yol açmıştır (Inbar, 2002).³ Geleneksel olarak 'düşman Arap devletleriyle çevrili olma' düşüncesiyle bölgede Arap olmayan devletlerle iyi ilişkiler kurmaya çalışan İsrail, Türkiye ile yaklaşarak bölgedeki etkinliğini arttırmaya çalışmıştır. Özetle her iki devletin siyasetinde bu dönemde hâkim olan 'düşmanlarla çevrili olma' anlayışı ilişkilerin gelişmesinde etkili olmuştur. Bu çerçeveden bakıldığında, 1990'larda hızla

3 Inbar makalesinde sınır sorunları (Suriye-Türkiye arasındaki Hatay sorununa benzer biçimde Suriye ile İsrail arasında Golan Tepeleri sorununun olması), terör örgütleri (Türkiye için Suriye'nin PKK'ya destek vermesi sorunu bulunurken İsrail'in de Suriye'nin Filistin direniş örgütlerine göz yumması ve bunları desteklemesi) ve su sorunu (Türkiye'nin Fırat nehri, İsrail'in Ürdün nehri üzerinden Suriye ile yaşadıkları su sorunları) konularında benzerlikler kurarak iki ülke arasındaki yaklaşmayı açıklamaktadır. Bu benzerliklerin İsrail'in Filistin meselesindeki haksız konumunu meşrulaştırıcı bir yönü olması münasebetiyle zorlama bir biçimde kurulduğu düşünülmektedir.

gelişen Türkiye ve İsrail ilişkilerinin ‘dış tehditler’ söylemi çerçevesinde “güvenlikleştirilen”⁴ bir dış politikanın etki alanında olduğunu söylemek mümkündür (Balcı, 2011: 117-136).

Türkiye’nin İsrail’e ilişkin politikasındaki yeni eğilim 19 Aralık 1991’de Demirel hükümetinin İsrail’le diplomatik ilişkilerini büyükelçilik düzeyine çıkarmasıyla başlamıştır. İkili ilişkilerin normalleşmesi bağlamında, 17 Temmuz 1992’de dönemin İsrail Devlet Başkanı Chaim Herzog’un “İspanya’dan Türkiye’ye Yahudi Göçünün 500. Yıldönümü” törenlerine katılmak üzere İstanbul’a özel bir ziyaret gerçekleştirmesi önemli bir gelişme olmuştur (Cumhuriyet, 1992). Yine aynı yıl İsrail’de dönemin Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş İsrail’le Turizm İşbirliği Antlaşması imzalamıştır (Özcan, 2001: 169). Yaser Arafat ve İzak Rabin’in 13 Eylül 1993’te “İlkeler Bildirgesi”nin imzalamalarının hemen ardından ise 13-15 Kasım 1993’te Demirel hükümetinin dışişleri bakanı Hikmet Çetin İsrail’e bir ziyaret gerçekleştirmiştir (Hale, 2003: 298). Çetin’in bu İsrail ziyareti ile ikili ilişkilerin ilkelerini ortaya koyan bir çerçeve metni olan ‘Karşılıklı Anlayış ve İşbirliğinin İlkeleri Muhtırası’ imzalanmıştır (Özcan, 2005: 67). İki ülke arasında güvenlik temelli işbirliğinin ilk adımı olan bu muhtıra daha sonra imzalanacak birçok antlaşmanın zeminini oluşturması nedeniyle önemlidir.

İki ülke arasındaki üst düzey ilişkiler daha sonraki yıllarda başbakan ve cumhurbaşkanı düzeyinde devam etmiştir. 25 Ocak 1994’te ise İsrail Cumhurbaşkanı Ezer Weizman Türkiye’yi ziyaret eden ilk İsrail cumhurbaşkanı olarak Türkiye’ye gelmiştir. Ardından Dışişleri Bakanı Şimon Peres 10 Nisan 1994’te Ankara’ya bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Siyasal yakınlaşmanın yanında ekonomik ilişkilerin geliştirilebilmesi bağlamında 1994 yılının Haziran ayında İsrail Ekonomi ve Planlama Bakanı Shimon Shetreet’in Türkiye’de yatırım yapmakla ilgilenen 70 kişilik işadamı heyeti eşliğinde yaptığı ziyaret de önemli bir gelişme olmuştur (Özcan, 2005: 68). Bu ziyaretle birlikte Türkiye ve İsrail, Orta Asya’da ortak yatırım ve işbirliği olanakları oluşturmak üzere girişimlere başlamışlardır. 3-5 Kasım 1994’te Başbakan Çiller’in İsrail’e gerçekleştirdiği ziyaret ise, ilk kez bir Türkiye başbakanının İsrail’i ziyaret etmesinin yanı sıra, iki ülkenin terörizmin önlenmesi konusunda bir işbirliği antlaşması imzalaması nedeniyle ikili ilişkilerin bir başka dönüm noktasına işaret etmiştir (Tavlaş, 1994: 9). Üst düzey ziyaretler dönemin Cumhurbaşkanı Demirel’in 12-14 Mart 1996’da İsrail’e yaptığı ziyaret ve 13 Haziran 1996’da Devlet Başkanı Weizman

4 İnşacı (constructivist) bir temele sahip olan güvenlikleştirme teorisine göre, güvenlik konuları, söz-edimler (*speech act*) sayesinde birer güvenlik tehdidi olarak inşa edilmektedir. Bu sayede, inşa edilmiş olan güvenlik tehditlerine karşı olağanüstü yollara başvurulması meşru hâle gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz. (Balzacq, 2011).

tarafından Türkiye'ye yapılan ziyaretle en üst düzeye ulaşmıştır. İlişkilerde işbirliği boyutunun derinleşmesi ise 23 Şubat 1996 tarihinde imzalanan Askeri Eğitim ve İşbirliği Antlaşması ile mümkün olmuştur (Özcan, 2005: 65-68). Bu dönemde Türkiye dış politikasında Genelkurmay Başkanlığı'nın belirleyici konumu İsrail ile ilişkilerin temelde askeri antlaşmalar çerçevesinde geliştirilmesine öncülük etmiştir. Bu bağlamda antlaşmaların imzalandığı 1996 yılının, "stratejik ittifakın" kurulduğu yıl olmaktan çok, gözlerden uzak gelişen askeri işbirliğinin uluslararası kamuoyunun önüne çıkarıldığı tarih olarak görülebileceği yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır (Özcan, 2010: 30). Nitekim 28 Ağustos 1996'da İsrail'le imzalanan ve Türkiye'nin askeri alanda yaptığı en önemli antlaşmalardan biri olan Savunma Sanayi İşbirliği Antlaşması daha önce Hikmet Çetin'in İsrail ziyareti sırasında 14 Kasım 1993'te imzalanan muhtıraya dayanarak imzalanmıştır. İsrail ile imzalanan Savunma Sanayi İşbirliği Antlaşması temelde taraflar arasında savunma alanında bilgi transferini ve teknisyenlerin karşılıklı eğitimini öngörmekle birlikte, Türkiye'nin askeri teçhizatının İsrail tarafından modernizasyonunu da içermektedir.

Türkiye ve İsrail arasında gelişen işbirliği Arap ülkeleri için rahatsızlık verici bir durum yaratırken, ABD tarafından ise -bölgede I. Körfez Savaşı'nın ardından Irak ve İran'a karşı uyguladığı *çifte kuşatma* (*dual containment*) politikasını destekleyici bir nitelik taşımasından dolayı- bölgesel güvenlik için önemli görülmüş ve bölgede istikrarı artırıcı bir unsur olarak değerlendirmiştir. Hatta bazı yazarlarca iki ülke arasında yapılacak işbirliğinin ABD'nin Ortadoğu'daki çıkarlarıyla örtüştüğünden ve özellikle İran ve Irak'a karşı önemli bir denge oluşturacağından hareketle, Washington'un bu işbirliğinin tesisine doğrudan katkıda bulunduğu iddia edilmektedir (Bengio, 2009: 150).

Bu noktada şu hususa dikkat çekmekte fayda vardır: İsrail'de 29 Mayıs 1996'da yapılan seçimlerde Filistin'e karşı sertlik yanlısı Likud Partisi lideri Netanyahu'nun başbakanlığa gelmesi ile birlikte barış sürecinde daha ileri adımlar atılması uzun süre engellemiş; ancak Türkiye Ortadoğu Barış Süreci'nin tıkanmaya başladığı ve Netanyahu hükümetinin sertliğini artırdığı koşullarda bile İsrail ile işbirliği yapmakta sakınca görmemiştir. Nitekim bu koşullar altında Türkiye ile İsrail arasında Savunma Sanayi İşbirliği Antlaşması 28 Ağustos 1996'da imzalanmıştır. Bu durum Türkiye'nin 1949'da İsrail'in kuruluşundan itibaren Arap ülkeleri ve İsrail ile ilişkilerinde izlediği denge politikasında değişimin başladığına işaret etmektedir (Altunışık, 2000: 331). Türkiye, 1949'da İsrail'i tanımasından 1996 yılına kadar geçen dönem içerisinde Filistin-İsrail çatışmasını gözeterek hem Filistin, hem de İsrail ile ayrı ayrı ilişkiler yürütmek

suretiyle bir denge politikası izlemeye çalışmıştır.⁵ 1990'ların başlarında Ortadoğu Barış Sürecinde yaşanan gelişmelerle birlikte taraflar arasındaki mesafenin azaldığı bir ortamda, Türkiye'nin İsrail ve Filistin'e yönelik dengeli tutumunu sürdürebilmesi daha da kolaylaşmıştır (Hale, 2003: 297). 1996'da İsrail ile Savunma Sanayi İşbirliği Antlaşmasının imzalanmasından itibaren ise Türkiye açısından İsrail ile ilişkilerin geliştirilmesinde Filistin meselesinin ön koşul olmaktan çıktığı dolayısıyla söz konusu denge siyasetini gözetme hassasiyetinde azalma olduğu söylenebilir (Önal, 2017). Nitekim Ortadoğu Barış Sürecinde yaşanan tikanıklıklardan bağımsız bir biçimde 1997 yılında karşılıklı üst düzey ziyaretlerin arttığı ve bu ziyaretlerin ikili ilişkilerin önceliklerine göre zamanlandığı gözlemlenmektedir. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, 1993 yılında dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, İsrail ziyaretini İsrail'in Lübnan'daki operasyonları nedeniyle ertelemiş ve söz konusu ziyaret ancak Ortadoğu Barış Süreci'nde ilerlemeler sağlandıktan sonra gerçekleştirilebilmiştir.

1997'de karşılıklı olarak gerçekleştirilen ziyaretlere bakıldığında, ikili ilişkilerin düzeyi ve yakınlığının Arap-İsrail çatışmasına endekslenen bir anlayıştan uzaklaştığını gözlemlemek mümkündür. İçeriği ve gündeminin yanı sıra zamanlaması ve yapılan temasların düzeyi bakımından, dönemin Genelkurmay Başkanı Karadayı'nın İsrail'i ziyaret eden ilk Genelkurmay Başkanı olarak 24-27 Şubat 1997'de İsrail'e gerçekleştirdiği ziyaret bu açıdan önemlidir.⁶ Yine İsrail Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı David Levy'nin 8-9 Nisan 1997'deki Türkiye ziyareti ise, Netanyahu hükümetinin Doğu Kudüs'te yeni yerleşim birimleri açılması girişimleri yüzünden Ortadoğu Barış Süreci'nin kesintiye uğradığı günlerde gerçekleştirilmiştir (Özcan, 2001: 172-173).

1-2 Mayıs 1997'de dönemin Milli Savunma Bakanı Tayan'ın İsrail ziyareti de askeri ve güvenlik konularındaki işbirliğinin düzeyini simgeleyen bir başka gelişme olarak kaydedilebilir. Söz konusu ziyaret sırasında her fırsatta iki

5 Bu noktada Türkiye'nin İsrail'i tanıma kararından sonra hiçbir Arap devleti Türkiye ile diplomatik ilişkilerini kesmediğini hatırlamakta fayda var. Bu durumun Türkiye'nin Müslüman Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerindeki olumsuzlukları İsrail üzerinden açıklayan yaygın anlayışı geçersiz kıldığı tespitinde bulunmaktadır. Bkz. (Bengio- Özcan, 2001: 57).

6 Bu ziyarette Karadayı İsrail Başbakanı Netanyahu ile de görüşmüştür. İsrail Genelkurmay Başkanı Amnon Şahak'ın da hazır bulunduğu görüşme sırasında, Karadayı, Netanyahu'ya, "Siz de asker olduğunuz için askerler arasındaki diyalogun önemini bilirsiniz. Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkiler her zaman iyi olmuştur. Bundan sonra daha da iyi olacaktır. Askerler arasındaki diyalogda çok olumlu gelişmeler var" diye konuşmuştur. Bkz. *Sabah*, "Karadayı: İlişkimiz barışı getirecek", 28 Şubat 1997.

ülke ilişkilerinin meşru zeminine temel gerekçe olarak sunulan “bölgesel tehditler” ele alınmıştır. Bu bağlamda bölgesel güvenliğe tehdit oluşturan ülkeler Suriye, Irak ve İran olarak bildirilmiş ve bu çerçevede ortak askeri tatbikatların yapılması üzerine durulmuştur (Inbar, 2008: 169). 8 Aralık 1997’de ise dönemin İsrail Savunma Bakanı Mordechai Türkiye’yi ziyaret ederek bu ziyarete mukabele etmiştir (Kıran, 2000: 79).

İki ülke arasında 28 Ağustos 1996’da imzalanan Savunma Sanayi İşbirliği Antlaşması, 14 Kasım 1993’te imzalanan muhtıraya dayanarak imzalanmış olmakla birlikte, Savunma Sanayi Antlaşması’nda öngörülen ikili askeri ve ekonomik işbirliği için uygun zemini aslında daha önce sivil alanda imzalanan antlaşmalar oluşturmuştur. Savunma Sanayi İşbirliği Antlaşması temelde taraflar arasında savunma alanında bilgi transferini ve teknisyenlerin karşılıklı eğitimini öngörürken, Türkiye’nin askeri teçhizatının İsrail tarafından modernizasyonuna da bu antlaşma çerçevesinde başlanmıştır. Bu kapsamda 26 adet F-4 savaş uçağının İsrail’de, 28 adet F-4 savaş uçağının ise Eskişehir’de geliştirilmesi; yaklaşık 600 milyon dolar maliyetindeki bu projenin finansmanının İsrail tarafından temin edilen kredilerle karşılanması kararlaştırılmıştır (Yıldız, 2000: 167). Yine söz konusu antlaşma çerçevesinde 1998 yılında 48 adet F-5 model savaş uçağının modernizasyonu da İsrail’e ihale edilmiştir (Özcan, 2005: 83). Ayrıca bu dönemde İsrail’den çeşitli savaş malzemeleri ithalatına da gidilmiştir. Askeri -ve bunu takiben ekonomik ilişkiler- daha sonra da yoğun bir şekilde devam etmiş ve 2002 yılının Nisan ayında M-60 tanklarının modernizasyonu İsraili firmaya (*Israeli Military Industries-IMI*) ihale edilmiştir (Özcan, 2005: 140). Söz konusu modernizasyon projesi kapsamında, 170 adet M-60 A1 tankı, M-60 T tankına dönüştürülmüş ve modernizasyonu tamamlanan son tank 7 Nisan 2010’da Türkiye’ye teslim edilmiştir (CNN Türk, 2010).

1990’ların sonuyla birlikte Türk iç ve dış politikasında ortaya çıkan birçok gelişme iki ülke ilişkilerinin önemini görece azaltmıştır. 1999’da Abdullah Öcalan’ın Suriye’den çıkarılmasıyla birlikte Türkiye-Suriye arasında diyalog yolunun açılmış olması 2000’lerle birlikte Türkiye’nin -özellikle 1996’dan sonra İsrail’den yana olan tutumunu yeniden denge politikasına kaydırması ile sonuçlanmıştır. Aynı zamanda 1999 Helsinki Zirvesi’nde aday ülke statüsünü elde etmesiyle Avrupa Birliği ile ilişkileri gelişen Türkiye, hem içeride hem de dış politikada bir Avrupalılaşma sürecine girmiştir. Özellikle Haziran 1997-Temmuz 2002 tarihleri arasında Dışişleri Bakanlığı görevini yürüten İsmail Cem’in gerek söylem gerekse aktif politika anlamında belirleyici bir rol üstlendiği bu dönemde Türkiye, genel olarak bölgesinde komşularıyla yakın ilişkilerle geliştirmeye başlamıştır. Bu dönemde “bölge odaklı dış politika” anlayışı çerçevesinde, Ortadoğu bölgesindeki komşularla bir dizi ikili temaslar başlatılmıştır (Altunışık, 2009: 179-185). Türkiye bölgesinde ilişkilerini

geliştirdikçe İsrail ile paylaşılan ortak tehditler azalmaya başlamış ve bunun doğal sonucu olarak da ilişkiler 1990'lı yılların dinamizminden uzaklaşmıştır. 2000'lerle birlikte ortak tehditlerin ortadan kalkmaya başlamasının yanı sıra, Filistin meselesinde barış sürecinin sekteye uğraması ve El-Aksa İntifadası'nın başlaması gibi olumsuz birtakım gelişmeler de siyasi ilişkilerin seyrinde değişiklik olmasında belirleyici olmuştur. Ancak politik arenadaki ikili ilişkilerin asıl dönüm noktası 2003'te ABD'nin Irak'ı işgali olmuştur. Irak'ın işgali Türkiye'nin ABD ve onun bölgedeki müttefiki olan İsrail ile ilişkilerini sorgulamasına yol açmıştır. İşgal sonrasında İsraili yetkililerin Kuzey Irak'taki faaliyetleri ve İsrail'in Kürt gruplara destek verdiği ve eğittiği yolundaki haberler Türk kamuoyunda büyük yankı bulmuş, bölgenin geleceğine dair iki ülkenin çıkarlarının farklılaştığını ve hatta çatıştığını göstermiş, ilişkilerde gerilime neden olmuştur (Tür, 2013: 28).

Başbakan Erdoğan'ın 1 Mayıs 2005 tarihli İsrail ziyareti, 2000'lerin başında İsrail'le siyasal anlamda inişli çıkışlı bir seyir izleyen ilişkileri normalleştirmek noktasında önemli bir gelişme olmuştur. Ancak 2006 yılına gelindiğinde Filistin seçimleri sonucunda yaşanan gelişmeler Türkiye-İsrail ilişkilerinde yeniden olumsuz bir havanın oluşmasına neden olmuştur. 25 Ocak 2006 tarihinde Filistin'de yapılan seçimlerden Hamas, 76 milletvekili kazanarak 132 sandalyeli mecliste mutlak çoğunluğu elde etmiştir. Seçimlerden sonra Hamas lideri Halid Meşal başkanlığında bir heyetin Türkiye'ye yaptığı ziyaret, İsrail'le ilişkilerde kriz yaratmıştır. Halid Meşal başkanlığındaki bir heyet 16 Şubat 2006'ta Türkiye'ye gelerek başta Dışişleri Bakanı Abdullah Gül olmak üzere birçok yetkiliyle görüşmelerde bulunmuştur. Öte yandan ziyarete yönelik gerek dışarıdan gerekse ülke içinden gelen eleştiriler, Türkiye tarafının heyetin programdaki Başbakan Erdoğan'la yapılacak görüşmeyi iptal etmesi ve Dışişleri Bakanlığı'nın ziyaretin Hamas heyetinin talebiyle gerçekleştiğini açıklamasına neden olmuştur (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2016). Öte yandan İsrail'in kaçırılan bir askerini kurtarmak gerekçesiyle 28 Haziran 2006'da önce Gazze Şeridi'ne ve ardından Batı Şeria'yı da içerecek şekilde bütün Filistin topraklarını hedef alan saldırısı ve daha sonra 13 Temmuz 2006'da Lübnan'a yönelik olarak başlattığı saldırı iki ülke siyasal ilişkilerinde söylem düzeyinde de olsa bir gerginliğe yol açmıştır. BM Güvenlik Konseyi'nin 11 Ağustos 2006 tarihli ve 1701 sayılı kararı ile ateşkesin yürürlüğe girmesinin ardından Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Abdullah Gül, Güney Lübnan'da konuşlandırılacak uluslararası gücün oluşturulması ile ilgili görüşmeler için 20 Ağustos 2006'da İsrail ve Filistin'i kapsayan bir seyahat gerçekleştirmiştir (Hürriyet, 2006). 5 Eylül 2006'da ise İsrail'in de isteğiyle Lübnan'da görev yapacak BM Geçici Görev Gücüne (United Nations Interim Force in Lebanon - UNIFIL) Türkiye'nin asker göndermesine ilişkin tezkere Meclis'ten geçmiştir (T.C. Resmi Gazete, 7 Eylül 2006).

Öte yandan Türkiye'nin Filistin meselesinde arabuluculuk rolü üstlenerek İsrail ve Suriye arasında dolaylı görüşmeleri yürütmeye başlaması ile birlikte ilişkilerde yeni bir boyut söz konusu olmuştur. Bu durum Türkiye'nin bölgedeki tüm aktörlerle konuşabilen tek ülke olması bağlamında Türkiye'nin Ortadoğu'daki ağırlığını arttırmıştır. Tarafların resmi açıklamaları Suriye-İsrail barış görüşmelerinin 21 Mayıs 2008 tarihinde başladığına işaret etmekle birlikte (Israel Ministry of Foreign Affairs, 2018), görüşmelerin 2007 yılının Şubat ayından beri sürdüğüne dair, hatta daha öncesinde Eylül 2004-Temmuz 2006 döneminde de bu konuda gizli görüşmelerin yapıldığı bilinmektedir (Kaya, 2008 ve Süer, 2012: 246). Nitekim 2004 yılında Beşar Esad'ın Ankara ziyareti sırasında ilk defa gündeme gelen arabuluculuk rolünün ve Esad'ın İsrail Başbakanı'yla görüşmek istediği mesajının Türkiye tarafından İsrail'e iletilmişti (Tür; 2013: 28). Bununla birlikte, Türkiye'nin Suriye-İsrail arasında yürüttüğü arabuluculuk rolü İsrail'in Gazze'ye karşı 27 Aralık 2008 tarihinde başlattığı Dökme Kurşun Operasyonu'na kadar devam edebilmiştir. İsrail Başbakanı Olmert'in 22 Aralık 2008 tarihinde Ankara'ya yaptığı ve Türkiye'nin arabuluculuk girişiminin yürütüldüğü ziyaretten dört gün sonra İsrail'in Gazze'ye saldırıya başlaması ilişkilerde siyasal anlamda hasar bırakmıştır. Zira Türkiye tarafı açısından, görüşmelerin hemen ardından başlayan operasyon Türkiye'nin iyi niyetine ve arabuluculuk rolüne büyük saygısızlık olarak yorumlanmıştır (Tür: 2013, 29). Türkiye ve İsrail arasındaki politik ilişkilerdeki kopuş genellikle 2010 yılında İsrail'in gerçekleştirdiği Mavi Marmara saldırısına dayandırılrsa da, esasında iki ülke arasında güven bunalımına yol açan ilk gelişme Türkiye'nin söz konusu arabuluculuk rolüne ket vurması nedeniyle İsrail'in Gazze'ye yönelik 2008 yılındaki bu operasyonu olmuştur. Bu bağlamda, İsrail'in Gazze şeridine yönelik olarak gerçekleştirdiği saldırılar sırasında Ankara'dan gelen tepkiler ve sonrasında yaşanan gelişmeler Türkiye-İsrail ilişkileri açısından bir dönüm noktası olmuştur. İsrail'in Gazze operasyonu Türkiye'de güçlü bir kamuoyu tepkisine yol açmış ve 2009 yılının Ocak ayında Başbakan Erdoğan İsviçre'nin Davos kentinde gerçekleştirilen Dünya Ekonomik Forumu'ndaki "Gazze: Ortadoğu'da Barış Modeli" başlıklı panelde bir araya geldiği İsrail Cumhurbaşkanı Peres'i İsrail'in Gazze'de ölçsüz güç kullandığını vurgulayarak eleştirmiş ve paneli terk etmiştir. Erdoğan'ın İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres'e Kudüs konusu konuşulurken, moderatörden İngilizce "one minute" [bir dakika] diyerek bir dakikalık söz istemesi nedeniyle *one minute olayı* olarak anılan bu kriz sonrasında iki ülke ilişkileri gerilim dönemine girmiştir.⁷

7 Erdoğan Peres'e hitaben "Sesin çok yüksek çıkıyor. Benden yaşlısın biliyorum ki sesinin benden çok yüksek çıkması bir suçluluk psikolojisinin gereğidir. Benim sesim bu kadar çok yüksek çıkmayacak. Bunu böyle bilesin. Öldürmeye gelince siz

İsrail'in Gazze'ye uyguladığı politikanın 2009 yılında Davos'ta yapılan toplantı esnasında Başbakan Erdoğan tarafından eleştirilmesinin ardından bir yıl sonra, 2010 yılının Ocak ayında Davos'ta yaşananların rövanşı niteliğinde diplomatik bir skandal yaşanmıştır. İsrail Dışişleri Bakan Yardımcısı Danny Ayolon, Türk televizyon dizileri başta olmak üzere Türk medyasında giderek yaygınlaşan İsrail karşıtlığını görüşmek amacıyla Türkiye'nin Tel Aviv Büyükelçisi Oğuz Çelikkol'u, İsrail Parlamentosu Knesset'e çağırarak, görüşme öncesi basın mensuplarını odaya davet etmiş ve kameralara dönerek İbranice, *"Bizim yüksek, onun daha alçak bir koltukta oturduğuna, masada yalnızca İsrail bayrağı bulunduğu ve bizim gülümsemediğimize dikkatinizi çekerim"* demiştir (Milliyet, 2010a). Ayalon'un, Türkiye'nin İsrail Büyükelçisi'ne gösterdiği diplomatik nezaket kurallarına uymayan bu tavrının İsrail gazetelerinde yer bulması sonrası Ankara ile Tel Aviv arasında gergin bir trafik yaşanmıştır.

İki ülke arasındaki siyasal ilişkilerde gerginliğin zirve yaptığı asıl kriz, 31 Mayıs 2010'da İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı'nın (IHH) organizasyonunda Gazze'ye yardım götürme amacıyla yola çıkmış olan bir grup gemiye İsrail ordusu tarafından uluslararası sularda müdahale edilmesi ve Mavi Marmara gemisindeki dokuz Türk vatandaşının hayatını kaybetmesi üzerine çıkmıştır. Türkiye'nin bu olaya ilk tepkisi Temmuz 2010'da İsrail askeri uçaklarının Türkiye hava sahasını kullanmasını yasaklaması olmuştur. Türkiye ayrıca Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ni olağanüstü toplantıya çağırarak İsrail'in Mavi Marmara gemisine saldırısını kınayan ve Gazze'deki ablukanın kaldırılmasını içeren bir bildirgenin yayınlanmasını sağlamıştır. Öte yandan Eylül ayının hemen başında Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu tarafından Mavi Marmara gemisine operasyonu araştırmak üzere oluşturulan komisyonun hazırladığı Palmer Raporu resmi olarak açıklanmadan New York Times gazetesi tarafından basına sızdırılmasının ardından, rapor Türkiye tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştır (New York Times, 2011). Raporun 2 Eylül 2011'de BM Genel Sekreteri'nin onayından sonra resmi olarak yayınlanmasının ardından Türkiye İsrail büyükelçisini geri çekmiş, bir yıl sonra da İsrail ile diplomatik ilişkilerini ikinci kâtip seviyesine indirmiştir. Aynı zamanda askeri anlaşmalar da asıya alınmıştır. Filoya karşı İsrail'i "aşırı güç" kullanmakla suçlayan ancak İsrail'in Gazze'yi kuşatmasını meşrulaştıran rapor, İsrail tarafında ise memnuniyet uyandırmıştır. Raporun İsrail'i genel olarak aklayıcı tavrı ve Türk yetkililere yönelik suçlamaları Ankara'nın büyük tepkisine

öldürmeyi çok iyi bilirsiniz. Plajlardaki çocukları nasıl öldürdüğünüz, nasıl vurduğunuzu çok iyi biliyorum.[...]" demiştir.

neden olmuştur.⁸ Mavi Marmara saldırısının ardından Türkiye, İsrail ile ilişkilerin yeniden normalleşmesi için üç talepte bulunmuştur: İsrail hükümetinin özür dilemesi, ölen vatandaşların ailelerine tazminat ödenmesi ve Gazze'ye yönelik ablukanın kaldırılması. İsrail'deki hükümet koalisyondaki radikal sağ isimlerin de etkisiyle Türkiye'nin taleplerini karşılamaya yönelik herhangi bir girişimde bulunmayınca iki ülke ilişkileri, siyasi ve askeri düzlemde tarihinin en düşük seviyesine gerilemiştir. İsrail'in kendisinden beklenen adımları atmaması, 2011 yılında, Türkiye-İsrail diplomatik ilişkilerinin asgari seviyeye indirilmesi; iki ülke arasındaki tüm askeri anlaşmaların askıya alınması ve bu çerçevede yürütülen tüm projelerin durdurulması sonucunu doğurmuştur.

Bu süreçte Türkiye ve İsrail arasındaki gerginliğin canlı kalmasında etkili olan bir diğer konu da İsrail'in Filistin topraklarındaki yasadışı yerleşimleri olmuştur. Özellikle 2011 yılının ikinci yarısından itibaren İsrail hükümeti yeni yerleşimlere ilişkin faaliyetlerini arttırmış ve Türkiye bu faaliyetleri her defasında şiddetle kınamıştır. Dışişleri Bakanlığı 2011 yılında Temmuz ayından itibaren yıl bitimine kadar İsrail'in konuyla ilgili olarak attığı her adım üzerine sert açıklamalar yapmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı Açıklamaları, 2011).⁹

İsrail'in 7 Temmuz 2014'te başlattığı 'Koruyucu Hat Operasyonu' da ilişkilerin seyrinde gerginleşmeye yol açan bir diğer gelişme olmuştur. Gazze'deki Hamas varlığı hedef gösterilerek, Filistinlilere yönelik olarak İsrail Savunma Kuvvetlerince başlatılan ve 50 gün süren operasyonda ayırım gözetilmeksizin Gazze coğrafyasının tümünden hedef alınması sonucu çocuk ve sivillerin hayatını kaybetmesi, Türkiye'deki karar alıcıları tarafından İsrail'in sert bir dille eleştirilmesine yol açmıştır (Hürriyet, 2014; Sabah, 2014; Cumhuriyet,

-
- 8 Raporla İsrail'in uyguladığı abluka 'Gazze'ye denizden silah girişini engellemek ve güvenliği sağlamak' bakımından meşru bulunurken, insanî yardımın, gerekli prosedürler dahilinde karayolu ile ulaştırılması gerektiği savunulmuştur. Ayrıca yardım kuruluşu İHH yetkilileri, İsrail tarafından gelecek tepkiyi bile bile denizden yola çıkarak yolcuların hayatını tehlikeye atmakla suçlanmışlardır. Mavi Marmara'ya inen İsraili askerlerin kendilerini savunmak için güç kullanmalarını, gemidekilerden sert ve organize bir direnişle karşılaştıklarını iddia ederek meşrulaştıran rapor, son kertede müdahalenin çok erken ve çok ağır olduğunu kabul etmiştir (Hürriyet, 2011a).
- 9 İsrail, BM Güvenlik Konseyi'nin konuya ilişkin 23 Aralık 2016 tarihli son kararına rağmen, ABD Başkanı Donald Trump'ın göreve gelmesinin hemen ardından, işgal altındaki Doğu Kudüs ve Batı Şeria'da yasadışı yeni yerleşim faaliyetini onaylamıştır (BBC Türkçe, 2017a). Son olarak 23 Şubat 2018'de Doğu Kudüs'ün güneyinde 3 bin yeni konut inşasının onaylamış ve Türkiye buna yine sert tepki göstermiştir (Sözcü, 2018). Özetle, İsrail yasadışı yerleşim yerleri konusunda *fait accompli* yöntemi izleyerek uluslararası hukuku ve ilgili Birleşmiş Milletler kararlarını hiçe sayan adımlarını peyderpey atmaya devam etmekte ve Türkiye de İsrail'in yerleşim yerleri siyasetini yazılı açıklamalarla kınamaktadır.

2014). 2014 yılının sonuna doğru Türkiye-İsrail ilişkilerinde gerginlik yaşanmasına neden olan bir diğer gelişme ise İsrail'in Mescid-i Aksa'ya yönelik baskını olmuştur. 1967'den beri ilk kez Mescid-i Aksa'nın tüm Müslümanlara kapatıldığı duyurulması Kudüs'te tansiyonu yükseltirken, Türkiye'nin sert tepkisine neden olmuştur.

2. Ekonominin Yükselişi: Politik Gerilimlerden Bağımsız Biçimde Artan Ticaret Hacmi

Türkiye-İsrail ilişkilerinin özellikle 2008 sonrasında yaşanan siyasal krizlere rağmen sürdürülebilir bir özellik göstermesinin temelleri, yukarıda da ifade edilmeye çalışıldığı üzere, büyük ölçüde 1996'da imzalanan bazı antlaşmalara dayanmaktaydı. Bu antlaşmalardan belki de en önemlisi 14 Mart 1996'da imzalanan ve 1 Mayıs 1997 tarihinde yürürlüğe giren Türkiye-İsrail Serbest Ticaret Antlaşmasıdır (STA). Böylelikle İsrail'le 1996 yılında imzalanan Savunma Sanayi Antlaşması'na sivil alanda imzalanan Serbest Ticaret Antlaşması eşlik ediyor ve bu sayede İsrail, özellikle savunma alanında Türkiye'nin açık ara en önemli ticari ortağı haline geliyordu.

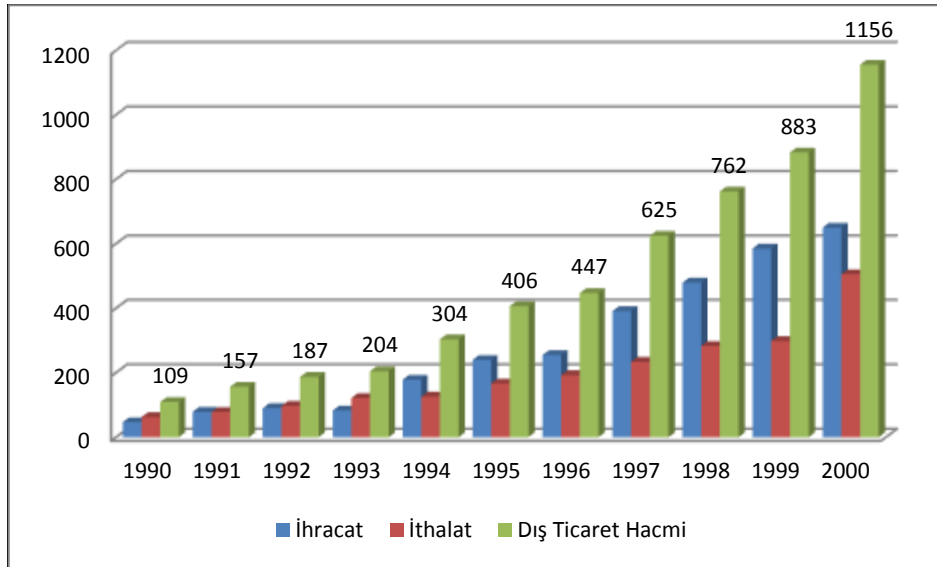
Bu durum söz konusu dönemdeki tehdit algılamaları ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin modernizasyonu kapsamında dışa bağımlı olan Türkiye açısından bir zorunluluk gibi gözükse de, antlaşmayı tek başına bu saikle açıklamak eksik olur. Zira ilk bakışta Türkiye'nin İsrail ile STA akdederken bir yandan Gümrük Birliği'nden doğan yükümlülükleri dolayısıyla AB'nin tercihli ticaret antlaşması yaptığı taraflarla benzeri antlaşmalar yaparak, AB'nin genel ticari rejimine uygun davranmaya çalıştığı da söylenebilir. Ancak -EFTA ülkeleri haricinde diğer ülkelerle serbest ticaret antlaşmalarının ancak 2000'li yıllarda imzalandığı düşünüldüğünde, Türkiye-İsrail Serbest Ticaret Antlaşması'nın imzalandığı tarihten iki yıl önce gündeme gelmiş olması bu antlaşmanın dönemin Türk dış politika yapımcılarının İsrail'le stratejik işbirliğini sadece kendinden bağımsız dış ilişkiler bağlamında değil, ekonomik anlamda kendi gereksinimlerine göre değerlendirdikleri, bu yönüyle iktisadi rasyonaliteye daha uygun hareket ettikleri ifade edilebilir. Öyle ki, İsrail ile imzalanacak Serbest Ticaret Antlaşması Türk işadamları için sadece İsrail pazarına değil, ABD, Filistin ve Ürdün gibi diğer pazarlara da girmelerini sağlayacağı için ayrıca önemli bir antlaşma olarak değerlendiriliyordu (Altunışık, 2002: 91).

Söz konusu Antlaşmanın rakamlara yansımaları ise Grafik 1'de açıkça görülmektedir. İlgili grafikten de anlaşılacağı üzere, 1990'lı yıllar boyunca iki ülke dış ticaret hacminde sürekli bir artış söz konusu olmuş, 2000 yılına gelindiğinde ticaret hacmi 1 milyar doları aşmıştır. Burada dikkati çeken husus;

1990'dan itibaren iki ülke dış ticaret hacminde sürekli bir artış söz konusu olmakla birlikte; 1 Mayıs 1997'de uygulamaya konulan STA ile sanayi ürünleri ithalatının karşılıklı olarak gümrük vergisinden muaf hale gelmesiyle, bu tarihteki bu artışın daha belirgin bir hâl almasıdır. Nitekim 1996 yılında 447 milyon dolar olan ticaret hacmi, antlaşmanın uygulanmaya başlandığı yıl 625 milyon dolara çıkmış ve 1996-1997 döneminde Türkiye-İsrail dış ticaret hacmindeki artış yüzde 40 olmuştur.

STA sonrasında bu artış trendi sürmüştür ve 2000 yılına gelindiğinde ticaret hacmi 1 milyar doları aşmıştır. 1990-2000 arasında ise iki ülke arasında ticaret rekor bir gelişme göstermiştir. Daha 1987 yılında iki ülke arasındaki ticaretin yalnızca 54 milyon dolar seviyesinde olduğu düşünülürse, rakamlar dikkate değer bir sıçramaya işaret etmektedir (Fuller, 2008: 220-221). Öte yandan bu verilerin sadece sivil ekonomik ilişkileri içerdiğinden hareketle, askeri ticaretin ve iki ülke arasındaki turist hareketlerinin dahil edilmesi durumunda bu rakamın çok daha fazla olduğuna işaret edilmektedir (Nachmani, 2003: 226).

Grafik 1: Türkiye İsrail Dış Ticareti (1990-2000) (Milyon Dolar)

Kaynak: T.C. Ekonomi Bakanlığı verilerinden hazırlanmıştır.

Türkiye ve İsrail arasındaki STA'nın diğer bir önemli sonucu, ikili ticarete 1994'ten beri her yıl Türkiye'nin İsrail'e karşı verdiği dış ticaret

fazlasının, antlaşmanın yürürlüğe girmesinin ardından daha da artması olmuştur. Bununla birlikte, ifade etmek gerekir ki söz konusu dönemde Türkiye'nin İsrail'e yönelik sivil ihracatta yakaladığı önemli artış nedeniyle Türkiye ve İsrail arasındaki ticaret dengesi Türkiye lehineymiş gibi görünse de, ticari rakamlara askeri satın almaların dâhil edildiği bir analizde, ticaret dengesi anlamında iki ülkenin birbirine yakın bir durumda olduğu, başka deyişle aralarında dengeli bir ilişki olduğu söylenebilir (Inbar, 2002: 116).

2000'li yıllarda iki ülkenin dış ticaret hacmine bakıldığında (bkz. Grafik 2) ise siyasi krizlere rağmen ekonomik ilişkilerdeki sürekliliğin devam ettiği açık bir biçimde görülmektedir. 2000'li yılların başında Türkiye-İsrail ilişkilerinin önemli bir boyutu olan Filistin meselesinde yaşanan barış sürecinin sekteye uğraması ve El-Aksa İntifadası'nın başlaması gibi birtakım gelişmeler siyasi ilişkilerin 1990'lardaki seyrinin sürdürülememesinde etkili olmuştur. Öyle ki, İsrail'in Filistinlilere karşı kullandığı orantısız güç, Türkiye'deki toplumsal tabanın yanı sıra devlet düzeyinde de eleştirileri beraberinde getirmiştir. Nitekim Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer bölgede çatışmaların yoğunlaşması üzerine İsrail kuvvetlerini aşırı güç kullanmakla suçlamıştır (Hürriyet, 2000). Ayrıca İsrail'in 3 Nisan 2002'de "Koruyucu Duvar Operasyonu" adıyla Batı Şeria bölgesindeki Cenin'deki mülteci kampına yönelik saldırısı üzerine, Başbakan Bülent Ecevit, Filistin halkına soykırım yaptığı gerekçesiyle Ariel Şaron yönetimini suçlamış ve İsrail'in Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararlarına meydan okuduğu belirtmiştir (Yeni Şafak, 2002). Filistin meselesi nedeniyle iki ülke siyasal ilişkileri gerilmiş olmakla birlikte, İsrail'le imzalanmış olan mevcut antlaşmalarla ilgili herhangi bir değişiklik olmamış, üstelik dış ticaret hacmi sürekli artış eğilimini sürdürmüştür. Türkiye-İsrail dış ticaret hacmi 2000 yılında yüzde 16'lık artışla 1 milyar 335 milyon dolara ulaşmış; iki ülke siyasal ilişkilerinde Filistin meselesinin hâkim olduğu gergin bir yıl olan 2004 yılında ise 2 milyar doları aşmıştır. Bununla birlikte, 1 Mayıs 2004'te Başbakan Erdoğan'ın Şaron yönetimini, Refah mülteci kampına yönelik saldırıları nedeniyle İsrail'i 'devlet terörü' uygulamakla suçlaması ile birlikte Filistin meselesi, ilişkilerdeki gerginliğin sürmesinde etkili olmuştur. 2005 yılına gelindiğinde önce Dışişleri Bakanı Gül, ardından Başbakan Erdoğan ve daha sonra da savunma ve enerji bakanları gibi hükümetin diğer üyelerinin İsrail'e gerçekleştirdikleri ziyaretler ve askerî alanda yapılan yeni işbirliği projeleriyle iki ülke arasındaki ilişkiler 2004'ün olumsuz atmosferinden sıyrılmıştır (Fishman, 2013: 39). Özellikle Erdoğan'ın 1 Mayıs 2005 tarihli İsrail ziyareti, ikili ilişkilerin zaman zaman yaşanan siyasal gerginliklere rağmen savunma ve ekonomi ekseninde sürdürüldüğünün bir göstergesi olmuştur. Nitekim anılan ziyarette Tel Aviv'le Ankara arasında doğrudan telefon hattının kurulması, Türkiye-İsrail Sınai Araştırma ve Geliştirme Faaliyetlerinde İşbirliği Antlaşması'nın imzalanması, M-60 tanklarının modernizasyonunun

sürdürülmesi, Arrow-2 ve Popeye-2 füzelerinin ortak üretimi, 30 adet F-4 Phantom uçağının modernizasyonu, insansız uçaklar (Heron) satın alınması gibi hususlar öne çıkmıştır (Murinson, 2010: 56).

2006 yılına gelindiğinde ise yaşanan iki gelişme, Türkiye-İsrail ilişkilerinde ciddi sorunlara yol açmamakla birlikte, bir önceki yıl yakalanan ivmeyi sürdürmeye engel olmuştur. İlk olarak 25 Ocak 2006 tarihinde yapılan Filistin seçimlerinden zaferle çıkan Hamas'ın lideri Halid Meşal'in Türkiye ziyareti ve ardından İsrail'in 12 Temmuz 2006'da başlayan Lübnan'ı hedef alan saldırıları iki ülke arasında siyasal anlamda sürtüşmelere yol açmakla birlikte, politik kulvarlardaki fikir ayrılıklarının ekonomik ilişkilere ciddi ölçüde yansımadağı, başka deyişle sınırlı bir ölçüde yansıdığı gözlemlenmektedir. Üstelik 2007 yılına gelindiğinde, iki ülke arasında yürürlüğe giren STA Ortak Komite Kararları ile 15 tarım ürünüde karşılıklı olarak vergi indirimi sağlanmıştır. Yapılan indirimlerle İsrail'de KDV oranı ise yüzde 18'den yüzde 15,5'e indirilmiştir (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018).

2008 yılı ise iki ülke arasındaki ilişkilerde diplomatik ve siyasal yakınlaşmanın yaşandığı bir yıl olmuştur. 3 Nisan 2008'de Türkiye ve İsrail arasında gerçekleştirilen siyasi istişareler sırasında, iki ülke Dışişleri Bakanlıkları arasında diplomatların eğitimi alanında işbirliğini öngören bir mutabakat zaptı imzalanmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı Basın Notu, 2008). Ayrıca, 21 Mayıs 2008'den itibaren Türkiye'nin Filistin meselesinde arabuluculuk rolü üstlenerek İsrail ve Suriye arasında dolaylı görüşmeleri yürütmeye başlaması ile birlikte ilişkilerde yeni bir boyut söz konusu olmuştur. Ancak bu durum İsrail'in 27 Aralık 2008 tarihinde Gazze'ye karşı başlattığı Dökme Kurşun Operasyonu'na kadar devam edebilmiştir. İsrail'in Gazze şeridine yönelik olarak gerçekleştirdiği saldırılar sırasında Ankara'dan gelen tepkiler ve sonrasında yaşanan gelişmeler Türkiye-İsrail ilişkileri açısından bir dönüm noktası olmuştur (Tür, 2012: 56). Yine de 2008 yılında ikili ticarete -Grafik 2'den de izleneceği üzere- adeta patlama yaşanmıştır (Bengio, 2009: 50).

2009 yılının Ocak ayında iki ülke arasında 'one minute krizi' olarak adlandırılan olay yaşanmış ve bunun sonrasında iki ülke ilişkileri birbirini takip eden siyasal krizlerle birlikte bir gerilim dönemine girmiştir. 2010 yılının Ocak ayında ise 'alçak koltuk' krizi yaşanmıştır. Yaşanan bu krizlerin ardından Türkiye'nin tepkisi 2001 yılından itibaren düzenli olarak yapılan Anadolu Kartalı Tatbikatı'ndan İsrail'in çıkartılması olmuştur (Balcı ve Kardaş, 2012: 114).¹⁰

10 Konuyla ilgili Türk Silahlı Kuvvetleri'nden 7 Ekim 2009'da yapılan açıklama şöyledir: "Türk Silahlı Kuvvetlerinin yıllık planlı tatbikatlarından olan Anadolu Kartalı (AE-09/3) Tatbikatı 10-23 Ekim 2009 tarihleri arasında, Dışişleri Bakanlığı

Türkiye-İsrail ilişkilerindeki soğukluk iki ülke istihbarat servisleri arasındaki bilgi akışına da yansımıştır (Sabah, 2010). Türkiye'nin İsrail'e olan tepkileri genellikle askeri ve istihbarî nitelikte olmakla birlikte, iki ülke arasında yaşanan bu olumsuzluklar dış ticaret ilişkileri açısından ivmeyi az da olsa sekteye uğratmış; 2008'de 3.3 milyar dolar olan iki ülke dış ticaret hacmi, 2009'da 2.6 milyar dolara gerilemiştir. Ancak bu durumun oluşmasında 2009'daki küresel ekonomik krizin de payı göz ardı edilemez (Çakmak-Ustaoglu, 2017: 310).

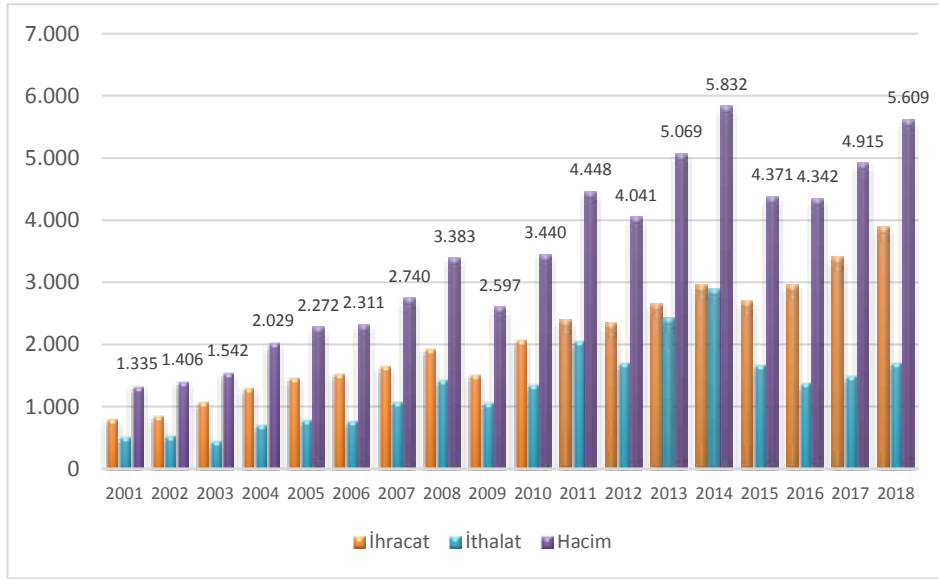
İki ülke arasındaki siyasal ilişkilerde kopuşa yol açan asıl kriz, 31 Mayıs 2010'da İsrail'in Gazze'ye uyguladığı ablukayı kırmak amacıyla yola çıkan Mavi Marmara adlı gemiye İsrail ordusunun uluslararası sularda müdahale etmesi ve gemideki 9 Türk vatandaşının İsrail kuvvetleri tarafından öldürülmesi üzerine çıkmıştır. Türkiye konu ile ilgili olarak Birleşmiş Milletler soruşturma komisyonunun hazırlayacağı raporu beklemiş, raporun İsrail tarafının lehine ifadeler içerdiğinin basına sızmasının ardından Türkiye'nin bu olaya tepkisi Türkiye ile İsrail arasındaki tüm askeri anlaşmaların askıya alınması ve diplomatik ilişkilerin ikinci kâtip düzeyine indirilmesi olmuştur (Hürriyet, 2011b). Mavi Marmara saldırısının ardından ilişkileri yeniden normalleştirmek için Türkiye'nin talepte bulunduğu üç konu (İsrail hükümetinin özür dilemesi, ölen vatandaşların ailelerine tazminat ödenmesi ve Gazze'ye yönelik ablukanın kaldırılması) ile ilgili olarak İsrail'in üç yıl boyunca herhangi bir girişimde bulunmaması üzerine ilişkiler, politik ve askeri düzlemde tarihinin en düşük seviyesine gerilemiş, ancak ilişkilerin ekonomik ayağında bir gerileme olmamıştır. Nitekim, Grafik 2'den de izlenebileceği üzere, Mavi Marmara olayının yaşandığı 2010 yılında iki ülke dış ticaret hacmi yüzde 32'lik bir artış göstermiştir. Bu göstermektedir ki 2009'da, küresel finans krizinin de etkisiyle yaşanan düşüşün sonucu olarak azalan dış ticaret hacmi, 2010 yılında yaşanan siyasi krizden bağımsız olarak 2008'de yakaladığı eski düzeyine ulaşma eğiliminde olmuştur. 2010 yılında İsrail'e yönelik ihracatta yüzde 37'lik artış yaşanırken, İsrail'den ithalatta ise yüzde 27'lik bir artış olmuştur. Türkiye-İsrail diplomatik ilişkilerinin asgari seviyeye indirildiği 2011 yılında ise İsrail'den yapılan ithalat yüzde 51'lik artışla 2 milyar dolar seviyelerini bulmuş ve Türkiye-İsrail dış ticaret hacmi 4,5 milyar dolara yaklaşmıştır.

Özetle, siyasal ilişkilerdeki tüm bu sorunlu dönem ve olaylara rağmen 2000'li yıllarda iki ülke dış ticaret hacminde, 1990'lı yıllardan itibaren hâkim olan sürekli artış eğiliminden çok da sapılmadığı görülmektedir. İsrail'le siyasal ilişkilerin krize girdiği dönemlerde dahi ekonomik ve ticari ilişkilerin artış göstermesi, Türkiye'nin bu yeni dönemde politik söylemlerin yanı sıra ekonomik aktörlerle ve karşılıklı bağımlılık esasına göre de dış politika ürettiğine işaret

marifetiyle ilgili ülkeler arasında yürütülen temaslar neticesinde, uluslararası katılım ertelenmiş olarak Konya'da icra edilecektir." Bkz. (Sabah, 2010).

etmektedir. Nitekim, Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekçi Mavi Marmara olayından sonra İsrail’le yapılan ticaretin arttığı yönündeki verileri de değerlendirirken “İsrail’e mal satarken İsrail hükümeti ile ticaret yapmıyoruz. İsrail’e ticaret yaparken, İsrail’in a,b,c firmasına yapıyoruz” ifadesini kullanmıştır (İHA, 2014).

Grafik 2: Türkiye-İsrail Ticareti (2001-2018) (Milyon Dolar).

Kaynak: TÜİK verilerinden hazırlanmıştır. (2018 verileri geçici verilerdir).

Yıllar itibariyle ekonomik verilerini takip etmeye devam edecek olursak; 2013-2014 döneminde iki ülke dış ticaret hacminde önemli bir artış gözlemlenmektedir. 2013 yılında Türkiye-İsrail dış ticaret hacmi yüzde 25’lik bir artışla yeniden 5 milyar doları aşmıştır. Bu artıştaki temel etken İsrail’e yönelik yüzde 14’lük ihracat artışına karşılık, İsrail’den yapılan ithalatta yüzde 41’lik artış olmuştur. Böylelikle İsrail, Türkiye’ye yönelik ihracatında 2011 yılında yakaladığı 2 milyar dolarlık düzeyi bir önceki yıl yaşanan düşüşü bertaraf ederek 2013 yılında tekrar yakalamış, hatta aşmıştır. 2014 yılına gelindiğinde ise siyasi ilişkilerdeki gerginliklere rağmen dış ticaret hacmindeki artış trendi sürdürülmüştür. 2014 yılı iki ülke siyasi ilişkileri açısından Mavi Marmara baskınına ilişkin İsrail’in tutumunun yılın ilk aylarında yumuşamasıyla yakınlaşma beklentilerinin korunduğu bir yıl izlenimi vermiştir. Bununla beraber, İsrail’in 7 Temmuz 2014’te başlattığı ‘Koruyucu Hat Operasyonu’ ve

2014 yılının sonunda İsrail'in Mescid-i Aksa'ya yönelik baskını, Türkiye-İsrail ilişkilerinin politik anlamda yeniden gergin bir seyir izlemesine neden olmuştur. Siyasal alandaki bu gelişmeler ve gerginlikleri ihtiva etmesine karşın ekonomik alanda iki ülke arasındaki olumlu seyir dış ticaret hacminde yaşanan artışla devam etmiştir (Arbell, 2015). Diğer bir ifadeyle, tüm bu siyasal gerginliklere rağmen, 2014 yılı sonu itibarıyla hem İsrail'e yönelik ihracatta (yüzde 11) hem de bu ülkeden yapılan ithalatta (yüzde 19) yaşanan artış iki ülke dış ticaret hacminin 5.8 milyar dolara ulaşarak, tarihin en yüksek noktasına ulaşmasında etkili olmuştur (Gradstein, 2015). 2014 yılı aynı zamanda İsrail'e gerçekleştirilen ihracat ile bu ülkeden yapılan ithalatın neredeyse eşitlenmesi (2.9 milyar dolar) ve dış ticaret dengesi açısından bu tarihe kadar Türkiye lehine olan durumun değişmesi anlamına gelmektedir. Ancak Tablo 1'den de izleneceği üzere, son üç yılda dış ticaret dengesindeki değişim tekrar Türkiye lehine dönmüştür. 2015 ve 2016 yılına ilişkin ikili ticaret rakamları açısından bakıldığında ise politik arenada yaşananlar dış ticaret ilişkilerine sınırlı ölçüde yansımış ve bu yıllarda İsrail-Türkiye dış ticaret hacmi 4.3 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiştir. 2015'te İsrail'e yönelik ihracatta fiyat etkisi kaynaklı bir düşüş yaşanmakla birlikte, İsrail'in Türkiye'nin toplam ihracatındaki payı aynı kalmıştır (yüzde 1,9). 2016 yılında ise İsrail'e yönelik ihracat tekrar artış eğilimine girmiştir. T.C. Ekonomi Bakanlığı verilerine göre, 2001 yılında Türkiye'nin toplam ihracatı içerisinde 2.6 payla sadece 805 milyon dolar olan İsrail'e ihracat takip eden 15 yıl boyunca ciddi bir artış göstermiştir. İsrail ile ihracatta 2001-2016 dönemi için yıllık ortalama artış yüzde 11.9 olmuştur. İsrail, söz konusu dönem için Irak, BAE, İran ve Suudi Arabistan'dan sonra en fazla ihracat artışı yaşanan beşinci ülke olmuştur. Normalleşme anlaşmasının imzalanmasının ardından ikili siyasi ilişkilerde ivme yaşanmasının tahmin edildiği 2017 yılına gelindiğinde, ilişkilerdeki siyasi yakınlaşmanın istenen düzeyde gerçekleşmemiş olmasına rağmen İsrail'e yönelik ihracatın bir önceki yıla göre yüzde 15.4 artış göstererek 3,4 milyar dolar, ithalatın ise 1,5 milyar dolar olarak gerçekleştiği; iki ülke ticaret hacminin ise neredeyse 5 milyar dolara (4,9 milyar dolar) ulaştığı görülmektedir. 2018 yılında ikili ilişkiler, ABD İsrail Büyükelçiliğinin 15 Mayıs 2018'de Kudüs'e taşınması üzerine yaşanan kriz nedeniyle gerginleşmek birlikte, diplomatik ve siyasal anlamda yükselen tansiyon iki ülke dış ticaretine pek olumsuz yansımamıştır. Trump'ın bu kararının yanı sıra İsrail'in Batı Şeria'da 2018 yılında da sürdürdüğü yasadışı yerleşim faaliyetleri ve 19 Temmuz 2018'de "Yahudi Ulus Devlet Yasası"nın İsrail Parlamentosundan geçmesi, İslam İşbirliği Teşkilatı'nın dönem başkanlığını üstlenen Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin siyasal kulvarda gerilmesine yol açmıştır. Bununla birlikte, 2018 yılına ilişkin (geçici) verilere bakıldığında, iki ülke ticaretine ilişkin toplam hacmin yeniden 5 milyar doları aşması, Türkiye ve İsrail arasında gerilen siyasi ve diplomatik ilişkilerin, iki ülke arasındaki ekonomik alandaki ilişkilerin hızını

kesmediği görülmektedir. Nitekim hem İsrail'e yönelik ihracatta hem de bu ülkeden yapılan ithalatta 2018 yılında yüzde 14'lük artış görülmüş, dolayısıyla toplam hacimde de yüzde 14'lük artış yaşanmış ve iki ülke toplam hacmi 5,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. İki ülke arasındaki Serbest Ticaret Antlaşmasında yapılması planlanan bir değişiklikte tarım ürünlerini de kapsayacak şekilde genişletilmesine ilişkin mutabık kalınırsa, söz konusu rakamların çok daha hızlı bir biçimde artacağı öngörülebilir.

Tablo 1: Türkiye-İsrail Ticaret Dengesi (2015-2018) (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Ticaret Hacmi	Ticaret Dengesi
2015	2.698	1.673	4.371	1.025
2016	2.956	1.386	4.342	1.570
2017	3.410	1.505	4.915	1.905
2018	3.895	1.714	5.609	2.181

Kaynak: TÜİK verileri.

Diğer yandan, Türkiye ile İsrail arasındaki ticaretin içeriği iki ülke arasındaki ekonomik karşılıklı bağımlılığın şifrelerini vermesi bakımından önemlidir. Dış ticaret dengesi bakımından; Türkiye'nin 1994 yılından itibaren ve 2000'li yıllar boyunca dış ticaret fazlası verdiği görülmekle birlikte, ihracat yapısı alt sektörler itibarıyla incelendiğinde bu durum Türkiye lehine bir durum izlenimi vermekten ziyade, İsrail'in önemli oranda ticari üstünlüğünü ortaya koymaktadır. İsrail'den yapılan ithalatın yarısından fazlasını petrol ve ürünleri - özellikle de motorin- oluşturmaktadır. 2016 yılı verilerine göre İsrail, Türkiye'nin en fazla motorin ithal ettiği ülkeler arasında Rusya ve Hindistan'ın ardından üçüncü sırada yer almaktadır. Türkiye'nin toplam akaryakıt ithalatında ise İsrail 4,27'lik payla yedinci sırada gelmektedir (EPDK, 2017). Söz konusu mallar bakımından İsrail önemli ölçüde ticari üstünlüğü elinde bulundurmaktadır. Özellikle son yıllarda bu alt grupta Türkiye'nin azalan ihracatı ve artan ithalatı İsrail lehine tek yönlü ticaret şekline dönüşmüştür. Benzer bir biçimde kimyevi maddeler açısından da 2000'li yıllar boyunca yüksek ticari hacim ve İsrail'in ticari üstünlüğü görülmektedir. Bu grupta yer alan malların sanayi grubuna dahil mallar olması nedeniyle önemi büyüktür. Burada dikkati çeken husus söz konusu dönem için İsrail'in ihraç ettiği mal gruplarının katma değeri yüksek mamullerden oluşmakta iken, Türkiye'den temin ettiği ürünlerin daha ziyade demir-çelik gibi ham mamullerden oluşmasıdır. Bununla birlikte, karşılıklı bağımlılık ekseninde İsrail lehine seyreden bu durumun, yıllar geçtikçe daha

dengeli bir hâl almaya başladığı gözlemlenmektedir. Nitekim T.C. Ekonomi Bakanlığı verilerine göre, 1996-1997 yıllarına kadar sanayi mal grubundaki bazı ürünlerde ('makineler ve taşıt araçları' ve 'çeşitli mamul ve eşyalar') İsrail'in ticari üstünlüğü söz konusu iken, Türkiye takip eden yıllarda bu grup mallarda ticari üstünlüğü ele geçirmiştir. Nitekim Trade Map verileri ışığında, 2017 itibarıyla İsrail'e ihracatta en önemli ürünlerin başında binek otomobiller gelmektedir. Bunu demir çelik ürünleri, izole edilmiş kablo ve teller, mücevherci eşyası ve aksamı, plastik eşyalar, konfeksiyon ürünleri, beyaz eşya, seramik ürünleri ve çimento izlemektedir. Yine 2017 itibarıyla İsrail'den gerçekleştirilen ithalatta en önemli ürünlerin başında yukarıda da değinildiği gibi, yine petrol yağları gelmektedir. Ardından propilen polimerler, siklik hidrokarbonlar, elektrik enerjisi üretim grupları ve etilen polimerler 2017 yılında İsrail'den en çok ithal edilen ürünler olarak öne çıkmaktadır (Trade Map verileri, 2018).

Özetle, Türkiye-İsrail ilişkilerinde ekonomik ve siyasal alanların birbirlerini etkilemesine izin vermeyen ekonomik akıl, karşılıklı bağımlılık gerçekleriyle inşa edilen ticari ilişkiler zemininin, hükümetlerin de desteğini yanına alarak, iki ülke ilişkilerinin politik kriz anlarında gerilemeden, en azından aynı düzeyde sürmesini sağlamaktadır. Diğer bir ifadeyle, iki ülke arasındaki karşılıklı bağımlılık düzeyine erişen yoğun ekonomik etkileşim ve bütünleşmiş özel çıkar ağı sayesinde, ekonomik faydacılık siyasi gerginliklerin ötesine geçebilmektedir.

3. Türkiye-İsrail Yatırım İlişkileri

Yatırımlar ulusal ekonomilerin büyüme performansları için gerekli finansmanı sağlamanın yanında, ekonomik kalkınmada ihtiyaç duyulan teknoloji ve teknik uzmanlığın temini açısından önemli bir ekonomik parametredir. Dolayısıyla çalışmanın odak noktasını oluşturan Türkiye-İsrail ilişkilerinin ekonomi politığının, sadece ticari ilişkiler değil karşılıklı yatırımlar bağlamında da değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Yatırımlar, ticaret gibi diğer ekonomik ilişki kanallarından farklı olarak, ülkelerdeki siyasal ortamdan (istikrar ya da belirsizlikten) ve ülkeler arasındaki siyasal ilişkilerin düzeyinden daha fazla etkilenme potansiyeline sahiptirler. Bu kapsamda Türkiye-İsrail ilişkilerini yatırım ilişkileri ekseninde test etmek yararlı olacaktır.

Türkiye'nin İsrail ile yatırım ilişkileri iki ülke arasında 1996 yılında imzalanan Uluslararası Yatırım Antlaşması/Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması (YKTK) Antlaşmasına dayanmaktadır (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018). Söz konusu antlaşma bölgedeki diğer ülkelerle imzalanan yatırım antlaşmalarından çok önce imzalanması hasebiyle önem taşımaktadır. Nitekim Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile imzaladığı Anlaşmalarını gösteren Tablo 2

incelendiğinde, toplamda 13 bölge ülkesi ile YKTK Anlaşması akdedildiği, bunlardan sadece iki tanesinin 2000’li yıllardan önce imzalandığı görülmektedir. Bunlardan biri de İsrail’dir.

Tablo 2: Türkiye'nin Ortadoğu Ülkeleri ile İmzaladığı Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması (YKTK) Antlaşmaları

Sıra (*)	Ülke	İmza Tarihi	Yürürlük Tarihi
1	Kuveyt	27.10.1988	25.04.1992
2	İsrail	14.03.1996	27.08.1998
3	Mısır	04.10.1996	31.07.2002
4	İran	19.12.1996	13.04.2005
5	Suriye	06.01.2004	03.01.2006
6	Lübnan	12.05.2004	04.01.2006
7	Ürdün	05.02.2010	23.01.2006
8	Katar	25.12.2001	12.02.2008
9	Suudi Arabistan	08.08.2006	05.02.2010
10	Umman	04.02.2007	15.03.2010
11	Yemen	07.09.2000	31.03.2011
12	B.A.E.	28.09.2005	24.07.2011
13	Bahreyn	15.02.2006	15.11.2014

(*) Sıralama antlaşmaların yürürlüğe giriş tarihlerine göre yapılmıştır.

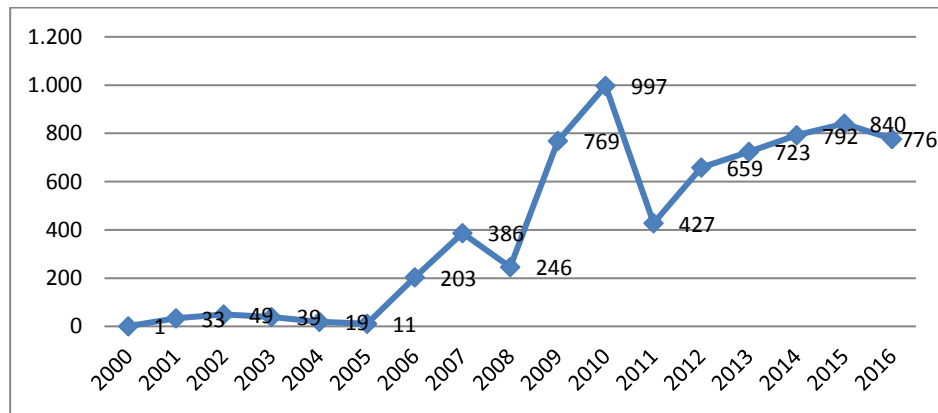
Kaynak: T.C. Ekonomi Bakanlığı internet sitesi, www.ekonomi.gov.tr

İsrail yatırım ilişkilerine bakıldığında, ikili yatırım ilişkilerinin temelini yine 1990’ların ikinci yarısında iki ülke arasında yaşanan yakınlaşmaya dayandığı görülmektedir. 14 Mart 1996’da imzalanan çifte vergilendirmenin önlenmesine ilişkin antlaşma iki ülke arasındaki Serbest Ticaret Antlaşması’ndan yaklaşık bir ay sonra 27 Mayıs 1997’de yürürlüğe girmiştir. Bundan bir yıl sonra da 27 Ağustos 1998’de yatırımların karşılıklı teşviki ve himayesini öngören antlaşma yürürlüğe girmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak Türkiye’deki İsrail yatırımlarının büyük kısmı, aynı zamanda Türkiye ve İsrail arasında güçlü bir politik ve askeri/güvenlik işbirliğinin oluşmaya başladığı 1990’ların sonlarından itibaren artış göstermiştir. Meselâ 60 ülkede faaliyet gösteren İsraili The IMC

(International Metalworking Companies) Grubuna bağlı 15 şirketin en büyüğü olan ISCAR Group'un Türkiye'deki ilk yatırımı 1996 yılına dayanmaktadır (ISCAR web sitesi, 2018). Yine, İsrail'e ilk organize Türk işadamları gezisinin 1998 yılında yapıldığı da göz önüne alınmalıdır. Bu dönemde FETÖ liderine yakınlığıyla bilinen İş Hayatı Dayanışma Derneği (İŞHAD) üyesi bir grup işadami¹¹, İsrail'e yaptığı keşif gezisinde, başta ISCAR Group'un kurucusu ve Tefen Endüstri Parkı direktörü Stef Wertheimer olmak üzere, Yahudi işadamlarıyla sıcak ilişkiler kurmuşlardır (Milliyet, 1998).

Türkiye'de iş fırsatı arayan İsraili şirketleri bir araya getirmeyi amaçlayan DEİK/ İsrail-Türkiye İş Konseyi'ne¹² göre, 2011 itibariyle Türkiye'de veya Türk ortaklarla iş yapan 900 İsrail şirketi bulunmaktadır. Bu şirketlerden çoğu Türk şirketleriyle ortak teşebbüslerde bulunmakta ve İsrail kimliklerini böylelikle gizlemektedir. Zira İsrail şirketleri Türk ortakları üzerinden Arap dünyası ile iş ilişkisi geliştirmekte, Türk şirketler ise -ABD'nin İsrail ile imzaladığı STA sayesinde İsrail'e çok geniş menşe kuralları imkânı tanımış olmasından hareketle- İsraili ortaklarını ABD pazarına geçiş olarak kullanmaktadır. (Gültekin Punsman, 2011: 3).

Grafik 3: İsrail'in Türkiye'deki Doğrudan Yatırımları (2000-2016) (Milyon Dolar)

Kaynak: T.C. Merkez Bankası verilerinden hazırlanmıştır.

- 11 Söz konusu tarihte İŞHAD Başkanı olan Rızanur Meral daha sonra FETÖ'nün işadamları ayağını temsil eden ve 15 Temmuz'dan sonra kapatılan Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu (TUSKON) başkanı olmuştur.
- 12 1993'te kurulan DEİK/ İsrail-Türkiye İş Konseyi başkanlığını Bank Pozitif Kredi ve Kalkınma Bankası Yönetim Kurulu Başkanı İ. Hasan Akçakayalıoğlu yapmaktadır. DEİK İş Konseyleri yapılanması bölgeler bağlamında olup, İsrail'e Ortadoğu coğrafyasında bir ülke olmasına rağmen, Türkiye Ortadoğu ve Körfez İş Konseyleri yerine Türkiye-Avrupa İş Konseyleri çatısı altında yer verilmesi de dikkate değerdir.

İki ülke yatırım ilişkileri bağlamında 2005 yılının kritik bir yıl olduğu söylenebilir. Zira iktidarının ilk yıllarında Başbakan Erdoğan'ın İsrail'e yönelik eleştirileri ile mesafeli bir seyir izleyen Türkiye-İsrail yatırım ilişkileri 1 Mayıs 2005'te Erdoğan'ın kalabalık bir heyetle İsrail'i ziyaret etmesinin ve bu ziyaret kapsamında Türkiye-İsrail Sınai Araştırma ve Geliştirme Faaliyetlerinde İşbirliği Antlaşmasının imzalanmasının ardından ivme kazanmıştır (Bkz. Grafik 3). Yatırım ilişkilerinin geliştirilmesinde kritik önemi haiz Antlaşma ile sınaî Ar-Ge alanlarında işbirliğinin kolaylaştırılmasına, teşvik edilmesine, yaygınlaştırılmasına ve geliştirilmesinde mutabık kalınmıştır. Antlaşmada işbirliği alanları şu şekilde sıralanmıştır: Bilişim teknolojileri, laser ve optik teknolojileri, mekatronik, gıda, tarım ürünleri ve tarımsal genetik, ileri malzeme teknolojileri, yenilenebilir enerji, nanoteknoloji, aerodinamik ve uzay teknolojileri, biyoteknoloji, sulama teknolojileri. Ziyarete ayrıca Ankara ile Tel Aviv arasında doğrudan telefon hattı kurulmasında da mutabık kalınmıştır (Bengio, 2009: 49). 1998 yılından sonra ilk üst düzey lider ziyareti olan ve aynı zamanda 2002'de kurulan yeni hükümetin Başbakanı'nın da ilk ziyareti olarak gerçekleştirilen bu temas İsrailli yatırımcılar açısından güvenli bir hava oluşturmuş ve bu tarihten sonra İsrail'den yapılan yabancı yatırımlarda ciddi artışlar söz konusu olmuştur. 2005'ten sonra Türkiye'ye gelen firmalara örnek olarak Tahal Group gösterilebilir. Hollanda'da kurulu olmakla birlikte İsrail menşeli bir yatırım şirketi olan ve dünyanın birçok farklı bölgesinde altyapı, gayrimenkul ve finansal hizmet sektörlerinde yatırımları bulunan Kardan N.V. bünyesindeki (Kardan, 2018) tarım ve sulama altyapısı konusunda uzmanlaşan İsrailli şirket Tahal Group International, Akfen Çevre ve Su Yatırım, Yapım İşletme A.Ş.'nin (Akfen Su) yüzde 50'sine sahip olup, Türkiye'de su ve atık su sektöründe imtiyaz projeleri geliştirmek amacıyla Türkiye'de faaliyet göstermektedir. (Tahal Group, 2018a; Akfen, 2018). Tahal Group Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamında 2006 yılında tamamlanan Yaylak Ovası Sulama Projesi'nde de yer almıştır (Tahal Group, 2018b).

Yine ISCAR Group'la organik bağı olan Tefen Industrial Park da, Gebze Organize Sanayi Bölgesi (GOSB) işbirliğiyle GOSB Teknopark A.Ş.'yi 2005 yılının sonunda kurmuştur. Endüstri parkları alanında faaliyet gösteren Tefen Group yüzde 49,06 hisse ile GOSB Teknopark'ın A grubu kurucu ortağıdır. (Industrial park, 2018; GOSB web sitesi, 2018). 2006 Haziran ayında ise İsrailli Carmel Carpets 9 Milyon dolar yatırım yaparak Türkiye'deki Atlas Halı¹³ şirketinin hisselerinin yüzde 51,1'ini satın almıştır (Milliyet, 2012).

13 Atlas Halı 2011 yılında 2011 yılında Naksan Holding çatısı altına geçmiştir. Naksan Holding'e 15 Temmuz darbe girişiminin ardından FETÖ ile bağlantısı münasebetiyle 23 Temmuz 2016'da kayyum atanmıştır. Bkz. "Naksan Holding'e kayyum atandı", *Sabah*, 23 Temmuz 2016.

İkili yatırım ilişkileri 2006'dan sonra Türkiye'de çıkarılan Tohumculuk Kanunu ile tarım alanında da gelişme göstermiştir. Zira Türkiye'de iş yapan büyük İsraili tohum firmaları bulunmaktadır. Örneğin Hishtil-Toros Fidecilik, Tekfen Holding bünyesindeki Toros Tarım Sanayi ve Ticaret A.Ş. ile İsraili Hishtil Holdings'in ortaklıkları altında Antalya'da faaliyet göstermekte ve Avrupa ülkelerine sebze fidesi satışı gerçekleştirmektedir (Hishtil-Toros Fidecilik web sayfası, 2018). Yine Merkezi Fransa'da olmakla birlikte İsrail orjinli çok uluslu bir çiftçi kooperatifi olan Limagrain Group, Türkiye'de Limagrain Tohum Islah ve Üretim San. Tic. A.Ş. şirketiyle yer almaktadır. LG markası ile hibrid ayçiçeği, hibrid mısır ve hibrid kanola markası ile de buğday ve arpa tohumluklarının araştırma, üretim ve satışını yapmakta olan şirketin ortaklığına Trakya Birlik (yüzde 28.5) ve Karadeniz Birlik (yüzde 4.5) de katılmıştır. Limagrain Tohum, 6 Ekim 2015'te Bursa Karacabey'de tohum işletme tesisi açmıştır (Dünya, 2015). Limagrain Group bünyesindeki Hazera Genetics ve Nickerson-Zwaan adlı tarım firmaları da (2014 sonunda yeni ismi "Hazera" altında birleşmişlerdir) hibrit sebze tohumu geliştirme ve yetiştirme alanında Türkiye'de aktif bir biçimde faaliyet göstermektedir. (Hazera Türkiye, 2018).

İsrail'in Türkiye'de bankacılık alanında yaptığı yatırımlar da bulunmaktadır. Örneğin, 2005 yılında İsrail'in en büyük finans kuruluşu olan Bank Hapoalim, C Bank'la yaptığı yatırım ortaklığı ile Bank Pozitif'i kurmuştur (Radikal, 2005). Bank Hapoalim 2008 yılında Bank Pozitif'teki payını yüzde 65'e yükselmiştir (Dünya, 2008; Şalom, 2008). 2008 krizi sonrasında Türkiye'deki şubelerini kapatan Bank Pozitif, 2012 yılından itibaren "Yeni Nesil banka" sıfatıyla sanal ortamda hizmet vermekte ve yenilenebilir enerji, inşaat/altyapı projeleri, tarım ve gıda, madencilik, turizm, finansal aracılık, taşımacılık/depolama/filo kiralama sektörlerindeki yatırım ve projelerin finansmanını sağlamaktadır (Bank Pozitif web sitesi, 2018; Bank Hapoalim web sitesi, 2018).

2005 yılında Erdoğan'ın ziyareti sırasında imzalanan Türkiye-İsrail Sınai Araştırma ve Geliştirme Faaliyetlerinde İşbirliği Antlaşmasının 2006 yılının Şubat ayında yürürlüğe girmesinden sonra, Grafik 3'ten de görüleceği üzere İsrail'den Türkiye'ye yapılan yatırımlar 2011 yılına kadar ciddi bir artış göstermiştir. Özellikle 2010 yılında İsrail'den gelen yatırımlar ciddi bir sıçrama göstermiştir. Bu yıl içerisinde yapılan en önemli yatırım, "Damla sulama" sistemlerinin mucidi olarak bilinen İsraili Netafim Sulama Sistemleri Şirketi'nin Adana'daki yatırımdır. Netafim'in Adana Hacı Sabancı Organize Sanayi Bölgesi'nde 60 dönümlük alan üzerine inşa edilen fabrikasının açılışı 28 Ocak 2010'da, yani Mavi Marmara olayından yaklaşık dört ay önce

gerçekleştirilmiştir.¹⁴ 2010 Mavi Marmara kriziyle birlikte Türkiye-İsrail ilişkilerinde başlayan gerginliğin iki ülke dış ticaret hacmine siyasal düzeyde olduğu kadar olumsuz bir etkisi olmamakla birlikte, yatırım ilişkileri bağlamında yaşanan güvensizlik ortamıyla birlikte yatırım ilişkilerinin gerilediği açıkça görülmektedir. Nitekim 2010 sonrasında İsrail'den Türkiye'ye yönelik yabancı yatırımlarda düşüş gözlenmektedir. Bu durum yatırım ilişkilerinin, ticari ilişkilere nazaran, siyasi konjonktür karşısında daha kırılğan olması ile açıklanabilir. Yatırım ilişkilerinin geliştirilebilmesi siyasal ve ekonomik istikrarı birlikte gerektirmektedir. Dolayısıyla yatırım ilişkileri siyasal ilişkilerden daha fazla etkilenmekte ve dış ticaret ilişkilerinden daha kırılğan bir özellik arz etmektedir. Türkiye ve İsrail arasında özellikle 2010'dan itibaren yaşanan siyasal gerginliklerden sonra iki ülke arasındaki yatırım ilişkilerinin dış ticaret ilişkilerinden daha fazla etkilenmesinin temel sebebi budur. Ancak bununla birlikte 2014 yılında İsrail'den Türkiye'ye yeni yatırım girişleri gözlemlenmektedir.

Bölgede Müslüman olmayan tek ülke olan İsrail'de faaliyet gösteren firmaların Türkiye'de yaptıkları yatırımlar aynı zamanda bu firmaların İslam ülkeleri pazarlarına girme çabalarının da bir uzantısıdır. Nitekim çoğu İsrail yatırımı ihracat odaklı çalışmaktadır. Böylelikle İsrail'in girmekte sıkıntı yaşadığı bazı Ortadoğu ülkelerine ve bölgeye Türkiye'deki yatırımlar sayesinde girilebilmektedir.

İsrail ile yatırım ilişkilerine bakıldığında, Türk şirketlerinin özellikle enerji ve inşaat projelerine yönelik hizmetler verdikleri görülmektedir. İsrail'deki en önemli Türk yatırımı Zorlu Enerji Grubu'nun İsraili ortaklarıyla 1,2 milyar dolar yatırım ile İsrail'in Ashkelon kentinde 70 dönüm arazi üzerine kurduğu, Dorad Doğal Gaz Çevrim Santrali'dir (Şalom, 2014). Dorad Doğal Gaz Çevrim Santrali Mayıs 2014 itibarıyla ticari faaliyete geçerek, enerji üretimine başlamıştır. İsrail'deki özel sektör yatırımı ile kurulan en büyük santral olma özelliği taşıyan Dorad Doğal Gaz Çevrim Santrali'nin yanı sıra, Ashdod Doğal Gaz Kojenerasyon Santrali de 2015 yılı sonunda faaliyete başlamıştır. Zorlu Enerji

14 Açılıştaki İsrail'in Ankara Büyükelçisi Gabby Levy'nin konuşmasındaki şu ifadeler iki ülke ilişkilerindeki siyasal gerilim-ekonomik işbirliği ilişkisini açıklaması bakımından dikkat çekicidir: *"Bu yatırım, ayrıca, hem ekonomik açıdan hem de bireysel ilişkilerimiz açısından mükemmel bir olay. Bizim ekonomik ve ticari ilişkilerimiz için bir koz olarak önümüze sürülebilir. Nasıl ki kardeşler, arkadaşlar ve akrabalar arasında çatışma oluyorsa bu ülkeler arasında da zaman zaman oluyor. Ama her zaman değil. Biz ve siz buradayız. Biz kardeşiz. Biz şu an buradaysak, bu her iki ülkenin kardeş olduğunun kanıtıdır."* (Milliyet, 2010b).

ayrıca İsrail’de Zorlu Enerji İsrail Ltd. unvanlı bir şirketin kuruluş tescil işlemlerinin tamamlandığı açıklamıştır (Anadolu Ajansı, 2017a).

İsrail ile Türkiye arasındaki ilişkilerin Başbakan Erdoğan’ın Davos’taki “one minute” [bir dakika] çıkışından sonra gerginlik sürecine girmesi, daha önce de ifade edildiği üzere iki ülke dış ticaret hacminde etkileri sınırlı düzeyde kalmakla birlikte, Türkiye-İsrail yatırım ilişkilerini nispeten daha fazla etkilemiştir.¹⁵ Nitekim iki ülke arasındaki siyasal gerginlikten ekonomik ilişkilerin düşük düzeyde etkilendiği ve karşılıklı çıkara dayalı eski ticaret ilişkilerinin devam ettiği açıkça görülse de, karşılıklı yatırımlarda azalma gözlemlenmektedir (Akgün- Gündoğar-Görgülü, 2014: 9). Bu durum da, yatırım ilişkilerinin ülkeler arasındaki ticari münasebetlerin gereksinim duyduğu siyasal iletişim düzeyinin çok daha fazlasına ihtiyaç duyması ile açıklanabilir. Bununla birlikte 2016 yılının ikinci yarısında Türkiye-İsrail ilişkilerinin normalleşme sürecine girmesiyle, ABD merkezli İsraili jeotermal enerji şirketi Ormat Technologies, 2017 yılında İzmir’de Ormat Technologies’in iştiraki olan OrmaTurk’ü kurmuştur. 2007’den beri Türkiye’deki en büyük jeotermal enerji santrali tedarikçisi olan firma, Türkiye’de işletmedeki jeotermal enerji santrallerinin yüzde 52’sinin tedarik ve kurulumunu gerçekleştirmiştir. İzmir’de kurulan OrmaTurk fabrikasında, tamamen Türk yapımı jeotermal türbini üretmektedir (Anadolu Ajansı, 2017b).

4. Normalleşme ile Birlikte İlişkilerde Yeni Dönem ve Ekonomik Yansımaları

İki ülke ilişkilerinin tekrar normale döndürülmesine yönelik müzakereler neticesinde, altı yıl süren diplomatik bir açmazın ardından mutabakata varılmış ve 28 Haziran 2016 tarihinde bir normalleşme antlaşması imzalanmıştır. Anılan antlaşma çerçevesinde İsrail, Mavi Marmara saldırısı sırasında yakınlarını kaybeden ailelere tazminat olarak, 20 milyon dolar ödeme yapmıştır. Böylelikle Mavi Marmara’ya yapılan baskına katılan İsrail askerlerinin hukuki ve cezai sorumluluktan muaf tutulması söz konusu olmuştur (BBC Türkçe, 2016). İmzalanan mutabakat sonucunda diplomatik ilişkilerin de yeniden başlatılması konusunda uzlaşılmıştır. Bu kapsamda, iki ülke 15 Kasım 2016’da büyükelçilerini karşılıklı olarak yeniden atamıştır.

15 Öyle ki, İsrail hükümeti Türkiye ve İsrail arasındaki yatırım antlaşmasına aykırı bir biçimde ülkede artan işsizlik gerekçesiyle İsrail’den proje alan Türk firmalarının projelerinde istihdam etmek istedikleri Türk iş gücüne kota uygulaması getirirken, bu çerçevede çalışma vizesi sürelerini 5 yıl ile sınırlandırmış ve yabancı işçi çalıştıran şirketlere “istihdam vergisi” uygulamıştır.

İlişkilerin iyileşmesinin, halihazırda belli bir aşamaya ulaşmış olan sektörüne yeninden bir ivme kazandırması, enerji sektörüne ise işbirliği hareketliliği getirmesi beklenmektedir. Nitekim Türkiye-İsrail ilişkilerinin normalleştiğine dair işaretlerden biri İsrail enerji bakanı Yuval Steinitz'in 13 Ekim 2016 tarihinde yaptığı ziyareti olmuştur. Steinitz 2010'dan bu yana Türkiye'yi bakan seviyesinde ziyaret eden ilk isim olmuştur. Türkiye'den İsrail'e bakan düzeyinde ilk ziyaretin ise turizm sektörüne ilişkin olarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Kültür ve Turizm Bakanı Nabi Avcı 7 Şubat 2017'de İsrail'e bir ziyaret gerçekleştirmiş ve Tel Aviv'deki Akdeniz Turizm Fuarı'na katılmıştır (Milliyet, 2017a).

Yeni dönemde ilişkilerin 1990'lardaki gibi askerî boyutunun ön plana çıkmasından ziyade, ekonomik işbirliğini geliştirme ve enerji nakil hatlarını çeşitlendirme gibi kaygılar üzerinden temelleneceği ileri sürülebilir. Nitekim taraflar, siyasal alanda yaşanan birtakım çalkantılara rağmen kendi ihtiyaçlarına uygun biçimde ticari ve ekonomik boyuta öncelik vermek eğiliminde olmuşlardır. İsraili eski diplomat ve siyaset bilimi uzmanı Dan Arbell'in de ifade ettiği gibi kriz dönemlerindeki üst düzey diplomatik temassızlık süresince Türkiye-İsrail ilişkisini ayakta tutan tek şey, 2014 yılında ulaşılan etkileyici ticaret hacminin de işaret ettiği gibi, ekonomik cihet olmuştur (The Brookings Institution, 2015: 13). Normalleşme süreci ile birlikte ekonomik alana verilen önceliğin ivme kazanması olası görünmektedir. Bu bağlamda Türkiye-İsrail ilişkilerinde 1990'lı yıllarda generallerin taşıdığı bayrağı 2000'li yıllarda arkasına siyasal desteği almadan almış işadamlarının taşımış olduğu, artık normalleşme sonrası yeni dönemde ise siyasal desteği de arkasına alan işadamlarının bayrağı taşımaya devam edeceği söylenebilir. Nitekim 21 Şubat 2017 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilen Türkiye-İsrail İş Forumunda TİM Başkanı Mehmet Büyükekşi, "*Bizim potansiyelimiz bundan çok daha yüksek. Sadece kendi ihracatımız artsın istemiyoruz. İsrail'in de bize ihracatı artsın istiyoruz. Ayrıca başta Afrika olmak üzere 3. ülkelerde işbirliği yapmak istiyoruz. Amacımız: 'Kazan-kazan' prensibine dayalı bir ticari ortam yaratabilmek*" ifadelerini kullanmıştır (Akşam, 2017). Ayrıca 15-17 Mayıs 2017 tarihlerinde Ekonomi Bakanlığı'nın koordinasyonu ve Türkiye İhracatçılar Meclisi organizasyonu ile düzenlenen İsrail ticaret heyeti, 120 kişilik bir katılım ile gerçekleştirilmiştir (The Jerusalem Post, 2017). İş çevreleri sadece ekonomik işbirliklerinin kurulması ve sürdürülmesinde değil, aynı zamanda iki ülke diplomatik ilişkilerinin normalleşmesinde de önemli bir rol üstlenmektedir. Bu bağlamda, 14 Mayıs 2017'de Ankara'da gerçekleştirilen İsrail'in 69. Kuruluş Yılı dönümü resepsiyonunda, İsrail-Türkiye ilişkilerine ticari ve diplomatik katkıda bulunan kişi ve kurumlara ticaret ödülleri takdim edilmiştir. Söz konusu resepsiyonda işadamları iki ülke arasındaki siyasal krizlerin aşılmasında gösterdikleri çabaya binaen ödül almışlardır. Ödül alan firmalar ve kategorileri

şöyledir: Koç Holding, İsrail teknolojilerinin kullanımı; Bazan Group, Türkiye'ye en çok ihracat yapan İsraili şirket; Zorlu Group, İsrail'deki en büyük Türk yatırımcı; Bank Hapoalim, Türkiye'deki İsrail Yatırımı – Bank Pozitif; THY, İsrail – Türkiye arasında günde 12 sefer ile ticarete katkıları; Netafim, Damla sulama teknolojileri ile topluma fayda sağlayan İsraili şirket; İçdaş, İsrail'e en çok ihracat yapan Türk şirket; Ormat, Jeotermal konusunda İsraili şirketin Türkiye'deki özel yatırımı (İsrail Başkonsolosluğu, 2017; Milliyet, 2017b).

Yine iki ülke iş çevreleri arasındaki ilişkilerin siyasi ya da bürokratik birtakım engellemeleri dikkate alınmadan geliştiriliyor oluşu da dikkate değerdir. Nitekim İsrail'in dünyaca ünlü şirketlerinin CEO'ları, İsrail Terörle Mücadele Bürosu'nun kısa bir süre önce Türkiye'nin içinde bulunduğu bazı bölgelerle ilgili yaptığı seyahat uyarısına rağmen eş ve çocuklarıyla birlikte 14 Eylül 2017'de Antalya'ya tatile gelmişlerdir (Hürriyet, 2017a). Türk işadamlarının İsrail'e yönelik açıklamalarında da ekonomik/toplumsal mecraya ile siyaset/hükümet mecrası ayrımı yapmayı sürdürdükleri ve ilişkilerin devamı için istekli oldukları gözlemlenmektedir.¹⁶

Öte yandan Temmuz 2017'de iki İsraili polisin öldürülmesi sonrası, Harem-i Şerif'e ev sahipliği yapan Mescid-i Aksa'ya girişi engelleyen İsrail'e Türkiye'nin tepkisi siyasal söylem düzeyinde kalmış, ilişkilerde herhangi bir aksamaya yol açmamıştır. Konuyla ilgili olarak Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın çağrısı üzerine İslam İşbirliği Teşkilatı Zirvesi İstanbul'da olağanüstü olarak toplanmış ve Erdoğan Dönem Başkanı sıfatıyla İsrail'i kınamıştır (Deutsche Welle, 2017a).¹⁷ Ayrıca Türkiye Dışişleri Bakanlığı konuyla ilgili resmi bir

16 3 Mart 2018'de Anadolu Aslanları İşadamları Derneği (ASKON) Genel Başkanı Hasan Ali Cesur'un beraberindeki iş adamları ile Filistin'de bir dizi temaslarda bulunduğu sırada yaptığı açıklama söz konusu tespiti doğrulamaktadır: “550 milyon dolar ile demir çelik, 450 milyon dolar ile otomotiv bunun başını çekti. Her türlü makineyi İsrail bizden alıyor. Gıda, tekstil, kimya, çimento, mermer ve seramik ürünlerini bizden alıyor. İnşaat alanında büyük bir potansiyel var. Halkın Türkiye'ye olan ilgisi büyük ve Türkleri de açıkça seviyorlar. Ne var ki, Filistin topraklarını işgal etmeyi kafasına koymuş İsrail hükümeti hiçbir hukuk ve kural dinlemiyor. Bizlerin İsrail halkı ile sorunu yok lakin işgalci İsrail hükümetinin siyonist politikaları ile sorunumuz var.” (Milliyet, 2018).

17 Erdoğan konuşmasında “İsrail'in tüm uyarılara rağmen tutumunda ısrar etmesini, dün bir kez daha Harem-i Şerif'te Cuma namazı kılınmamasını ve İsrail güçlerinin Cuma namazı için toplanan kardeşlerimize karşı aşırı güç kullanımını İslam İşbirliği Teşkilatı Zirve Dönem Başkanı sıfatıyla kınıyorum” ifadesini kullanmıştır.

açıklama yapmıştır.¹⁸ Benzer şekilde 25 Eylül 2017’de Irak Kürt Bölgesel Yönetimi (IKBY) Referandumu ile ilgili gelişmeler de ilişkilerde ciddi bir gerginlik oluşturmamıştır. IKBY referandumu ile ilgili Netanyahu başta “*İsrail Kürt halkının kendi devletini kurma yolundaki meşru çabalarını destekliyor*” ifadesini kullanırken (Deutsche Welle, 2017b), söz konusu destek Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın “*Netanyahu’nun Kürtler konusundaki tavrı Ankara’nın İsrail ile ilişkilerini etkiler*” açıklamasından sonra bir parça yumuşamıştır. Nitekim İsrail Devleti’nin IKBY’nin bağımsızlığını desteklediği yönünde çok net açıklamaların ardından, İsrail Başbakanı Benjamin Netanyahu “konuya ilişkin yeni yorumlar yapılmaması” kararı almıştır. Referandum konusunda görüşü sorulan İsraili bir bakanın Reuters’e yaptığı açıklama, “*Bibi (Netanyahu) bizden konuşmamamızı istedi*” şeklinde olmuştur. (Hürriyet, 2017b). Denilebilir ki, Türkiye, İsrail’in yaklaşımından rahatsızlık duymakla birlikte, karşı taraf da konunun Türkiye’nin hassasiyetinin farkında olduğu mesajını vermektedir. Bu noktadan hareketle, söz konusu durumun söylem düzeyinde kalarak Türkiye-İsrail ilişkilerini pek etkilemeyeceği ileri sürülebilir.

İlişkilerin siyasi ayağında yaşanan son uzlaşmazlık ise, ABD’nin Kudüs’e ilişkin tutumundan kaynaklanmıştır. 6 Aralık 2017’de ABD Başkanı Trump, Kudüs’ü İsrail’in başkenti olarak tanıdığı ve İsrail’deki Büyükelçiliğini Kudüs’e taşıyacağı yönünde bir açıklama yapmış; bu açıklama Türkiye tarafından kınanmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2017). Cumhurbaşkanı Erdoğan, 10 Aralık 2017’de Trump’ın Kudüs kararının yok hükmünde olduğunu söylemiş ve “İsrail terör devletidir” ifadesini kullanmıştır (Habertürk, 2017). Türkiye ve Yemen’in talebiyle gündeme alınan ve BM’ye üye tüm devletlere “Kudüs’te diplomatik misyon kurmaktan kaçınma” çağrısı yapan karar tasarısı 21 Aralık 2017 tarihinde BM Genel Kurulu’nda 128 oyla kabul edilmiştir. Kudüs’ün statüsünün müzakerelerle belirlenmesi çağrısı yapılan tasarıya 128 ülke evet derken, 9 hayır

18 T.C. Dışişleri Bakanlığı’ndan konu ile ilgili yapılan açıklama şöyledir: “Bugün Kudüs’te Harem-i Şerif’te bir kez daha Cuma namazının kılınmamasından; ayrıca yaşanan olaylarda iki ölü ve onlarca yaralı olmasından derin üzüntü ve endişe duyuyoruz. İsrail’in 1967’den bu yana işgal altında tutmakta olduğu Doğu Kudüs’teki Harem-i Şerif’in kutsiyetine ve tarihi statüsüne saygı göstermesi insani ve hukuki bir yükümlülüktür. Müslümanların en kutsal ibadethanelerinden biri olan Harem-i Şerif’in girişlerine konulan dedektörler dahil tüm kısıtlamaların derhal kaldırılması ve biran önce statükoya geri dönülmesi yönünde uluslararası toplumun yaptığı çağrılara İsrail’in kulak vermesi beklenmektedir. Sükûnetin sağlanabilmesi bakımından bu elzemdir.” Bkz. T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Harem-i Şerif’teki Durum Hk.”, No: 241, 21 Temmuz 2017.

oyu çıkmış, 35 ülke ise çekimser kalmıştır (BBC Türkçe, 2017b).¹⁹ Söz konusu gelişmelerin Türkiye-İsrail ilişkilerinin ekonomik ayağında önemli bir kırılma noktası olacağı şüphelidir. Nitekim Türkiye-İsrail diplomatik ilişkilerinin 2018 yılında Filistin meselesine ilişkin yaşanan hadiselerden olumsuz şekilde etkilenmekle birlikte iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin bu olumsuzluklardan azade bir biçimde gelişme gösterdiği gözlemlenmektedir.

Sonuç

1990'lı yılların başında bölgesel koşulların ürünü olan “ortak tehdit” kavramı üzerine temellendirilen Türkiye-İsrail ilişkileri, 1990'ların ikinci yarısından itibaren stratejik işbirliğine doğru evrilen bir seyir izlemiştir. Başlarda daha ziyade güvenlik odaklı bir niteliğe sahip olan ikili ilişkiler, zamanla askeri ve istihbarî işbirliği alanlarının ötesine geçerek diplomatik, siyasi, ekonomik alanları da içeren çok boyutlu bir işbirliğine dönüşmüştür. 2009'dan sonra özellikle de 2010 Mayıs ayında yaşanan Mavi Marmara saldırısının ardından diplomatik ve siyasal ilişkilerde bir kopuş dönemi söz konusu olmuştur. Ancak Türkiye ve İsrail arasında resmi bir siyasi işbirliği ve hatta diplomatik bir temasın olmadığı dönemlerde dahi, sivil toplum işbirliği ve ekonomik işbirliği her zaman olmuştur. İlişkilerde politik ve diplomatik krizlerin eksik olmadığı 2009-2106 döneminde, başta karşılıklı ticaret olmak üzere ekonomik ilişkilerde devamlılık söz konusu olmuştur. Bu dönemde yaşanan birçok siyasi krize rağmen ekonomik ilişkiler kendi rasyonalitesi ile hep sıcaklığını korumuştur. İki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin genel eğilimi ikili ticarete artış olması yönünde olmakla birlikte, siyasal ilişkilerde gerileme olduğu dönemlerde, bazı kritik noktalarda iki taraflı dış ticaret hacminde düşüşler gözlemlenmiştir. Bununla birlikte, bu durum sürekli bir düşüşe işaret etmemektedir ve sınırlı -2009 yılı özelinde ise yaşanan küresel krizle ilintili- olmuştur. Yatırım ilişkileri ise kendi doğası gereği bazı politik krizlerden daha fazla etkilenmiştir. Ancak bu etkilenmenin ilişkilerin potansiyelinin hayata geçirilmesi noktasında bir gecikme ile sınırlı kaldığı söylenebilir. Nitekim siyasal alanda yaşanan gerginlikler Türkiye-İsrail yatırım ilişkilerinin kopuşla neticelenmesine yol açmamış, fakat yeni yapılacak yatırımların ertelenmesini beraberinde getirmiştir.

Türkiye-İsrail ilişkileri, 28 Haziran 2016'da imzalanan mutabakatla birlikte daha iyi bir politik zeminin inşası için, toplumsal ve ekonomik mekanizmaların işlevsel bir biçimde kullanılmasıyla yeniden işbirliğine

19 ABD ve İsrail ile birlikte tasarıya karşı çıkan ülkeler Guatemala, Honduras, Togo, Micronezya, Nauru, Palau ve Marshall Adaları. Çekimser kalan ülkeler arasında ise Arjantin, Avustralya, Kanada, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Letonya, Meksika, Filipinler ve Romanya da var.

eklemlenme emareleri göstermektedir. Ancak bu kez 1990'larda öne çıkarılan "ortak tehdit" anlayışından ziyade, bölgesel dengelerin/gelişmelerin yönlendirdiği ve enerji ile ticaret gibi ekonomik faktörlerin de oluşumuna katkıda bulunacağı "ortak çıkar" eksenli bir işbirliğinin gelişimi söz konusu olacak gibi görünmektedir. Normalleşme sonrasında gündeme gelen politik fikir ayrılıklarının Türkiye-İsrail ilişkilerinde ciddi bir kırılma yaratacağı şüphelidir. Özellikle ekonomik ilişkilerin son yıllarda olduğu gibi artarak ve etkinliğini arttırarak devam edeceği görüşü daha olası görünmektedir. Kirişçi'nin ifadesiyle, Türkiye-İsrail ilişkilerini devam ettirecek olan 'tıkrında giden' (*ticking over*) ekonomik ilişkiler olacaktır (The Brookings Institution, 2015: 33).

Kaynakça

- Akfen (2018), <http://www.akfen.com.tr/su-dagitim> (Son Erişim: 03.03.2018).
- Akgün, Mensur, Sabiha Senyücel Gündoğar ve Aybars Görgülü (2014), *Zor Zamanda Siyaset: İsrail Türkiye İlişkileri*, (İstanbul: TESEV Dış Politika Programı).
- Akşam (2017), "İhracatçıya yeşil pasaport ve 'çoklu' vize müjdesi", <https://www.aksam.com.tr/ekonomi/ihracatciya-yesil-pasaport-ve-coklu-vize-mujdesi/haber-598537> (Son Erişim: 23.02.2018).
- Altunışık, Meliha B. (2000), "Güvenlik Kıskaçında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri", Özcan, Gencer ve Şule Kut (Der.), *En Uzun On Yıl, Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar* (İstanbul: Büke Yayınları): 329-353.
- Altunışık, Meliha B. (2002), "Türkiye'nin İsrail Politikası", Makovsky, Alan ve Sabri Sayarı (Ed.), *Türkiye'nin Yeni Dünyası: Türk Dış Politikasının Yeni Dış Dinamikleri* (İstanbul: Alfa Yayınları) (Çev. Hayri Güldü): 79-99.
- Altunışık, Meliha B. (2009), "Worldviews and Turkish Foreign Policy in the Middle East", *New Perspectives on Turkey*, (40): 171-194.
- Anadolu Ajansı (2017a), "Zorlu Enerji'nin İsrail'de kuracağı şirket tescil edildi", <http://aa.com.tr/tr/ekonomi/zorlu-enerjinin-israilde-kuracagi-sirket-tesciledildi/771305> (Son Erişim: 14.08.2017).
- Anadolu Ajansı (2017b), "ABD'li Ormat Türkiye'de yatırım hedefini büyüttü", <https://aa.com.tr/tr/ekonomi/abdli-ormat-turkiyede-yatirim-hedefini-buyuttu/825784> (Son Erişim: 04.03.2018).
- Arbell, Dan (2015), "Turkey-Israel relations: a political low point and an economic high point", *The Brookings Institution*, <https://www.brookings.edu/blog/markaz/2015/02/19/turkey-israel-relations-a-political-low-point-and-an-economic-high-point/> (Son Erişim: 12.03.2017).
- Balcı, Ali (2011), "Türkiye'nin Dış Politikası ve İsrail: 1990'lar ve 2000'lere İlişkin Bir Karşılaştırma", *Ortadoğu Etütleri*, (2) 2: 117-136.
- Balcı, Ali ve Tuncay Kardaş (2012), "The Changing Dynamics of Turkey's Relations with Israel: An Analysis of 'Securatization'", *Insight Turkey*, (14) 2: 99-120.
- Balzacq, Thierry, ed. (2011), *Securitization Theory: How Security Problems Emerge and Dissolve* (New York: Routledge).

- Bank Pozitif (2018), <https://www.bankpozitif.com.tr/Tr/Kurumsal> (Son Erişim: 02.03.2018).
- BBC Türkçe (2016), "İsrail 20 milyon dolar tazminat ödeyecek, Türkiye'deki davalar düşecek", <http://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-37105129> (Son Erişim: 02.03.2018).
- BBC Türkçe (2017a), "İsrail Trump'ın göreve gelmesinin ardından yeni yerleşimleri onayladı", <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-38713046> (Son Erişim: 04.03.2018).
- BBC Türkçe (2017b), "Kudüs tasarısı ABD'nin tehdidine rağmen BM Genel Kurulu'nda 128 oyla kabul edildi", <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42447809> (Son Erişim: 06.03.2018).
- Bengio, Ofra (2009), "Altercating Interests and Orientations between Israel and Turkey: A View from Israel", *Insight Turkey*, (11) 2: 43-55.
- Bengio, Ofra (2009), *Türkiye-İsrail: Hayalet İttifaktan Stratejik İşbirliğine* (İstanbul: Erguvan Yayınevi) (Çev. Filiz Kaynak Dışkaya).
- Bengio, Ofra-Gencer Özcan, (2001) "Old Grievances New Fears: Arab Perceptions of Turkey and its Alignment with Israel", *Middle Eastern Studies*, (37) 2: 50-92.
- Cenap Çakmak - Murat Ustaoglu (2017), "Politics vs. trade: a Realist view on Turkish-Israeli economic relations", *Israel Affairs*, (23) 2: 303-323.
- CNN Türk (2010), "M 60 tanklarının modernize projesi tamamlandı", <https://www.cnnturk.com/2010/turkiye/04/07/m.60.tanklarinin.modernize.projesi.tamamlandi/571216.0/index.html> (Son Erişim: 23.02.2018).
- Cumhuriyet (1992), "Bush'tan videolu mesaj", <http://www.cumhuriyetarsivi.com/katalog/192/sayfa/1992/7/17/17.shtml> (Son Erişim: 25.02.2018).
- Cumhuriyet (2014), "Abdullah Gül'den sert açıklama: İkaz ediyorum!", http://www.cumhuriyet.com.tr/video/video/93181/Abdullah_Gul_den_sert_aciklama_ikaz_ediyorum_.html?myufuvhvqxlnynrp (Son Erişim: 10.02.2018).
- Deutsche Welle (2017a), "Erdogan Kudüs'teki kargaşadan dolayı İsrail'i kınadı", <http://www.dw.com/tr/erdo%C4%9Fan-kud%C3%BCstekikarga%C5%9Fadan-dolay%C4%B1-israili-k%C4%B1nad%C4%B1/a-39803739> (Son Erişim: 01.03.2018).
- Deutsche Welle (2017b), "Netanyahu'dan bağımsız Kürt devletine destek", <http://www.dw.com/tr/netanyahudan-ba%C4%9F%C4%B1ms%C4%B1zk%C3%BCrt-devletine-destek/a-40493438> (Son Erişim: 03.03.2018).
- Dünya (2008), "Hapoalim, Bank Pozitifteki payını yüzde 65'e yükseltti", <https://www.dunya.com/ekonomi/hapoalim-bank-pozitif039teki-payini-yuzde-65039yukseltti-haberi-36592> (Son Erişim: 12.03.2018).
- Dünya (2015), "Limagrain 'tohumu' Türkiye'de büyütüyor", <https://www.dunya.com/sectorler/tarim/limagrain-039tohumu039-turkiyedebuyutuyor-haberi-302777> (Son Erişim: 02.03.2018).
- EPDK (2017), *Petrol Piyasası 2016 Yılı Sektör Raporu*, Ankara.
- Fishman, Louis (2013), "Turkish-Israeli Relations in a post-Arab Spring: A Historical Perspective", *Ortadoğu Analiz*, (5) 50: 33-40.
- Fuller, Graham E. (2008), *Yeni Türkiye Cumhuriyeti: Yükselen Bölgesel Aktör*, (İstanbul: Timaş Yayınları) (Çev. Mustafa Acar).
- GOSB (2018), <http://www.gosbteknopark.com/#> (Son Erişim: 03.03.2018).
- Gradstein, Linda (2015), "Trade Between Israel and Turkey Booming", *The Media Line*, <https://themedialine.org/life-lines/biztec/trade-between-israel-and-turkey-booming/> (Son Erişim: 15.04.2016).

- Gruen, George E. (2002), "Recent Developments in Turkish-Israeli Relations", *American Foreign Policy Interests*, (24) 4: 301-321.
- Gültekin Punsman, Burcu (2011), "Türkiye-İsrail: Ekonomi ve Siyasetin Ayrışmasına Doğru", TEPAV Değerlendirme Notu.
- Habertürk (2017), "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Trump'ın açıklaması yok hükmündedir", <http://www.haberturk.com/cumhurbaskani-erdogan-dan-ak-parti-sivas-kongresinde-aciklamalar-1748910> (Son Erişim: 03.03.2018).
- Hale, William (2003), *Turkish Foreign Policy: 1774-2000* (London: Frank Cass).
- Hazera Türkiye, (2018), <http://hazera.com.tr/who-we-are/> , (Son Erişim: 02.03.2018).
- Hishtil-Toros Fidecilik (2018), <http://www.hishtil-toros.com.tr/tr/hakkimizda> (Son Erişim: 10.02.2018).
- Hürriyet (2000), "Sezer: 'Ortadoğu'da barış BM kararları uygulanırsa sağlanır'", <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/sezer-ortadoguda-baris-bm-kararlari-uygulanirsa-saglanir-39192619> (Son Erişim: 25.10.2017).
- Hürriyet (2006), "Dışişleri Bakanı Gül, İsrail'de", <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/disisleri-bakani-gul-israilde-4950252> (Son Erişim: 02.02.2018).
- Hürriyet (2011b), "Türkiye-İsrail ilişkilerinde tarihi karar", <http://www.hurriyet.com.tr/turkiye-israil-iliskilerinde-tarihi-karar-18632049> (Son Erişim: 12.02.2018).
- Hürriyet (2014), "Ahmet Davutoğlu'ndan İsrail'in kara harekâtı açıklaması", <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/ahmet-davutoglundan-israilin-kara-harekati-aciklamasi-26834533> (Son Erişim: 10.02.2018).
- Hürriyet (2017a), "İsrail, 'Türkiye'ye gitmeyin' uyarısı yapmıştı... Bunu hiç beklemiyordu", <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/israil-turkiyeye-gitmeyin-uyarisi-yapmisti-bunu-hic-beklemiyordu-40579017> (Son Erişim: 17.02.2018).
- Hürriyet, (2011a), "Mavi Marmara raporu resmen açıklandı", <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/mavi-marmara-raporu-resmen-aciklandi-18637673> (Son Erişim: 02.02.2018).
- Hürriyet, (2017b), "Netanyahu 'referandum yorumlarını' yasakladı", <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/netanyahu-referandum-yorumlarini-yasakladi-40590545> (Son Erişim: 03.03.2018).
- Inbar, Efraim (2002), "The Strategic Glue in the Israeli-Turkish Alignment", Kirişçi, Kemal ve Barry Rubin (Ed.), *Turkey in World Politics: An Emerging Multiregional Power* (Boulder London: Lynne Rienner Publishers): 115-128.
- Inbar, Efraim (2008), *Israel's National Security: Issues and Challenges Since the Yom Kippur War* (Oxford: Routledge).
- Industrial Park (2018), http://www.iparks.co.il/eng/park_turkey/GOSB (Son Erişim: 02.02.2018).
- ISCAR (2018), <http://www.iscar.com.tr> (Son Erişim: 03.03.2018).
- Israel Ministry of Foreign Affairs (2018), "Syria and Israel Start Peace Talks", <https://mfa.gov.il/mfa/pressroom/2008/pages/syria%20and%20israel%20start%20peace%20talks%2021-may-2008.aspx> (Son Erişim: 02.02.2018).
- İHA (2014), "Ekonomi Bakanı Zeybekci Emd Üyeleri İle Buluştu", <http://www.ihha.com.tr/ankara-haberleri/ekonomi-bakani-zeybekci-emd-uyeleri-ilebulustu-ankara-822901/> (Son Erişim: 23.07.2017).
- İsrail Başkonsolosluğu (2017), <https://itrade.gov.il/turkey/israil-turkiye-ticaret-odulleri-sahiplerini-buldu/> (Son Erişim: 22.02.2018).
- Kardan (2018), <https://www.kardan.nl/about-kardan/group-structure> (Son Erişim: 03.03.2018).

- Kaya, Erdem (2008), "Suriye-İsrail Barışını Yeniden Düşünmek: Çözüm Ankara'yla Mümkün mü?", *Bilgesam*, <http://www.bilgesam.org/incele/1343/-suriye-israil-barisiniyeniden-dusunmek--cozum-ankara%E2%80%99yla-mumkun-mu-/#.WqG10mrFLIU> (Son Erişim: 02.02.2018).
- Kıran, Abdullah (2000), "Türkiye-İsrail İlişkileri ve Üçüncü Taraf Endişeleri", *Birikim*, 140: 78-88.
- Kirişçi, Kemal (2001), "The Future of Turkish Policy Toward the Middle East", Kirişçi, Kemal ve Barry Rubin (Ed.), *Turkey in World Politics: An Emerging Multiregional Power* (Boulder London: Lynne Rienner Publishers): 93-114.
- Kohen, Sami (1997) "Erbakan'ın İsrail ile diyalogu!", *Milliyet*, <http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/sami-kohen/erbakanin-israil-ile-diyalogu-5385827> (Son Erişim: 01.03.2018).
- Milliyet (1998), "Hoca'nın işadamları İsrail'de", <http://www.milliyet.com.tr/1998/01/19/ekonomi/hoc.html> (Son Erişim: 02.03.2018).
- Milliyet (2010a), "İsrail'le 'alçak koltuk' krizi", <http://www.milliyet.com.tr/israil-le--alcak-koltuk--krizigundem-1185364/> (Son Erişim: 02.01.2018).
- Milliyet (2010b), "Netafim'in Adana fabrikası açıldı", <http://www.milliyet.com.tr/netafim-in-adana-fabrikasi-acildi-ekonomi-1191993/> (Son Erişim: 04.03.2018).
- Milliyet (2012), "Naksan Holding Atlas Halı'yı aldı, 500 kişiye iş verecek", <http://www.milliyet.com.tr/naksan-holding-atlas-hali-yi-aldi-500-kisiye-is-verecekeekonomi-1487413/> (Son Erişim: 02.02.2018).
- Milliyet (2017a), "Kültür ve Turizm Bakanı Avcı İsrail'de", <http://www.milliyet.com.tr/kultur-ve-turizm-bakani-avci-siyaset-2391630/> (Son Erişim: 02.03.2018).
- Milliyet (2017b), "İsrail'in 69'uncu Kuruluş Yılı Dönümü Resepsiyonu", <http://www.milliyet.com.tr/israil-in-69-uncu-kurulus-yil-donumu-ankara-yerelhaber2046040/> (Son Erişim: 04.03.2018).
- Milliyet (2018), "Askon'dan Filistin'e Ziyaret", <http://www.milliyet.com.tr/askon-dan-filistin-e-ziyaret-ankara-yerelhaber-2632759/> (Son Erişim: 06.03.2018).
- Murinson, Alexander (2006), "The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy", *Middle Eastern Studies*, (42) 6: 945-964.
- Nachmani, Amikam (2003), *Turkey: facing a new millennium Coping with intertwined conflict* (Manchester and New York: Manchester University Press).
- New York Times (2011), "Report Finds Naval Blockade by Israel Legal but Faults Raid", <http://www.nytimes.com/2011/09/02/world/middleeast/02flotilla.html> (Son Erişim: 02.02.2018).
- Önal, Zeynep (2017), "İvo Molinas ile İsrail Türkiye İlişkileri Üzerine Röportaj", *Gazete Bilkent*, <http://www.gazetebilkent.com/2017/05/18/salom-gazetesi-ivo-molinas-roportaj/> (Son Erişim: 22.05.2017).
- Özcan, Gencer (2001), "Türkiye-İsrail İlişkileri 50. Yılına Girerken", Faruk Sönmezoğlu (Der.), *Türk Dış Politikasının Analizi* (İstanbul: Der Yayınları): 159-177.
- Özcan, Gencer (2005), *Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi* (İstanbul: TESEV Yayınları).
- Özcan, Gencer (2010), "Mavi Marmara Bunalımında Sonun Başlangıcına Doğru", *Ortadoğu Analiz*, (2) 21: 29 -38.
- Radikal (2005), "İsraili Hapoalim C Bank'ı aldı", <http://www.radikal.com.tr/ekonomi/israili-hapoalim-c-banki-aldi-766143/> (Son Erişim: 12.03.2018).
- Robins, Philip (2003), *Suits and Uniforms: Turkish Foreign Policy since the Cold War*, (Seattle: University of Washington Press).

- Sabah (1997), "Karadayı: İlişkimiz barışı getirecek", <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/02/28/f11.html> (Son Erişim: 25.02.2018).
- Sabah (2010), "'Kırmızı hat' geçici olarak servis dışı", https://www.sabah.com.tr/gundem/2010/10/25/kirmizi_hat_gecici_olarak_servis_disi (Son Erişim: 02.02.2018).
- Sabah (2014), "Erdoğan: İsrail bir terör devleti", <https://www.sabah.com.tr/dunya/2014/07/26/erdogan-israil-bir-teror-devleti> (Son Erişim: 10.02.2018).
- Sabah (2016), "Naksan Holding'e kayyum atandı", <https://www.sabah.com.tr/ekonomi/2016/07/23/naksan-holdinge-kayyum-atandi-1469281916> (Son Erişim: 20.02.2018).
- Sözcü (2018), "Türkiye'den İsrail'e sert tepki", <https://www.sozcu.com.tr/2018/gundem/son-dakika-turkiyeden-israile-sert-tepki-2243885/> (Son Erişim: 05.03.2018).
- Süer, Berna (2012), "Suriye-İsrail Barış Görüşmeleri: Olgunlaşma Teorisi Perspektifinden Bir Analiz", *Orta Doğu Etütleri*, (3) 2: 217-254.
- Şalom (2008), "Bank Hapoalim Türkiye'de", http://www.salom.com.tr/haber-61895-bank_hapoalim_turkiyede.html (Son Erişim: 12.03.2018).
- Şalom (2014), "Zorlu'dan İsrail enerjisine büyük yatırım!", http://www.salom.com.tr/arsiv/haber-91311-zorludan-israil-enerjisine-buyuk-yatirim_.html (Son Erişim: 09.03.2018).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Açıklamaları (2011), No: 171, 182, 186, 219, 236, 260, 302 ve 320 Sayılı Açıklamalar.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2006), http://www.mfa.gov.tr/no_25---16-subat-2006_hamas-heyetinin-ziyareti-hk_.tr.mfa (Son Erişim: 01.02.2018).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2008), http://www.mfa.gov.tr/bn_6---04-nisan-2008_turkiye---israil-disisleri-bakanliklari-egitim-merkezleri-arasinda-diplomatlarin-egitimi-alaninda-ismirlik.tr.mfa (Son Erişim: 10.02.2018).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2017), http://www.mfa.gov.tr/no_-378_-abd-yonetiminin-kudusu-israilin-baskenti-olarak-tanidigi-ve-israildeki-buyukelciligini-kuduse-tasiyacagi-yonundeki-beyanati-hk_.tr.mfa (Son Erişim: 03.03.2018)
- T.C. Ekonomi Bakanlığı (2018), www.ekonomi.gov.tr (Son Erişim: 14.07.2017).
- T.C. Resmi Gazete (7 Eylül 2006), <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/09/20060907-1.htm> (Son Erişim: 02.01.2018).
- Tahal Group (2018a), https://www.tahal.com/tahal-worldwide/#map_top (Son Erişim: 03.03.2018).
- Tahal Group (2018b), <https://www.tahal.com/es/project/yaylak-plain-irrigation-project-gap-3/> (Son Erişim: 04.03.2018).
- Tavlaş, Nezih (1994), "Türk-İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, (1) 3: 5-31.
- The Brookings Institution (2015), "Strained Alliances: Israel, Turkey, and the United States" https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2015/03/20150323_turkey_israel_transcript.pdf (Son Erişim: 06.03.2018).
- The Jerusalem Post (2017), "Turkish industrial leaders call for trade increase with Israel", <https://www.jpost.com/Israel-News/Politics-And-Diplomacy/Turkish-industrial-leaders-call-for-trade-increase-with-Israel-490952> (Son Erişim: 17.08.2017).
- Trade Map (2018), <https://www.trademap.org/Index.aspx> (Son Erişim: 02.03.2018).
- Tür, Özlem (2012), "Turkey and Israel in the 2000s: From Cooperation to Conflict", *Israel Studies*, (17) 3: 45-66.

Tür, Özlem (2013), "İsrail'in Özür Dilemesi Sonrası Türkiye-İsrail İlişkileri", *Ortadoğu Analiz*, (5) 54: 26-34.

Yeni Şafak (2002), "Şaron soykırım uyguluyor", <https://www.yenisafak.com/arsiv/2002/nisan/05/politika.html> (Son Erişim: 08.02.2018).

Yıldız, Yavuz Gökalp (2000), *Global Stratejide Ortadoğu* (İstanbul: Der Yayınları).